

ҚАЗАҚ АЛТАЙЫНЫҢ
КӨНЕ ҚАЗЫНАЛАРЫ

THE ANCIENT TREASURES
OF THE KAZAKH ALTAI

ДРЕВНИЕ СОКРОВИЩА
КАЗАХСКОГО АЛТАЯ

Қазақстан Республикасы білім және ғылым Министрлігі
Министерство образования и науки Республики Казахстан

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстандық
мемлекеттік университеті
Восточно-Казахстанский государственный университет
им. С. Аманжолова

Зайнолла Самашев
Антонина Ермолаева
Галина Куш

ҚАЗАҚ АЛТАЙЫНЫҢ КӨНЕ ҚАЗЫНАЛАРЫ

THE ANCIENT TREASURES OF THE KAZAKH ALTAI

ДРЕВНИЕ СОКРОВИЩА КАЗАХСКОГО АЛТАЯ

Алматы 2007

ББК 63.4

С

Самашев З., Ермолаева А., Куш Г.
ҚАЗАҚ АЛТАЙЫНЫҢ КӨНЕ ҚАЗЫНАЛАРЫ. Алматы, 2007. 200 б.

Самашев З., Ермолаева А., Куш Г.
ДРЕВНИЕ СОКРОВИЩА КАЗАХСКОГО АЛТАЯ. Алматы, 2007. 200 с.

ISBN

Бұл басылымда Қазақ Алтайының археологиялық және этнографиялық материалдарының ғылыми құндылығының аса зор екені және сонымен бірге олар өз елінің тарихына бей-жай қарамайтын әрбір қазақтың баласы үшін ауадай қажет, әрі пайдалы екені мүмкіндігінше толық көрсетілді. Бұл өңірде гұмыр кешкен халықтар өз замандарының тарихы мен мәдениеті жөнінде заттық айғақтарды біздерге, яғни мұрагерлеріне мольнан қалдырыпты.

В предлагаемом издании представлен ценный материал по археологии и этнографии Казахского Алтая начиная с эпохи палеолита до этнографической современности, свидетельствующий о самобытной культуре, живших на этой территории народов. Книга адресована широкому кругу читателей, особенно полезна она тем, кто неравнодушен к истории своего народа.

ББК 63.4

Ғылыми редактор

Научный редактор

Тарих ғылымдарының докторы Ә.Т. Төлеубаев

Пікір жазғандар

Рецензенты

Тарих ғылымдарының докторы А.В. Алексеенко

Тарих ғылымдарының докторы С.Ж. Жолдасбаев

Баспаға Қазақстан Республикасы білім және ғылым Министрлігі
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеттің
ғылыми кеңесі ұсынған

Рекомендовано к изданию Ученым советом Восточно-Казахстанского
государственного университета им. С. Аманжолова МОН РК

С-----

ISBN

© “Өнер” баспасы

© Самашев З., Ермолаева А., Куш Г., 2007

© Беялов О., фото

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

Алғы сөз
Предисловие

Ғасырлар қойнауынан
Из глубины тысячелетий

Қола дәуірі – кеншілер мен бақташылар және егіншілердің жасампаздық кезеңі
Бронзовый век – время творения рудознатцев и металлургов, пастухов и земледельцев

Скиф-сақ дәуірінің сайыпқыран салт аттылары
Великолепные всадники скифо-сакской эпохи

Орта ғасырлардың қаһарлы жаугерлері
Воинственные катафрактерии эпохи средневековья

Көне халықтардың жартастағы бейнелеу өнері
Наскальное изобразительное искусство древних народов

Алтай қазақтары көне мәдениет мұрагерлері
Казахи Алтая - наследники древних культур

Қорытынды
Заключение

The ancient treasures of the Kazakh Altai

Әдебиет
Библиография

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ Алтайы (бұл географиялық атаумен Қазақстан Республикасының Шығыс Қазақстан облысының өлкесін айтатын боламыз) 283,3 мың шаршы км жерді алып жатыр, Еуразия құрлығының тереңіндегі ұлы жазықтықпен шектесетін тұсында орналасқан. Өңірдің географиялық тағы бір ерекшелігі сол – жер шарының құрлықтық полюсі және Еуразияның географиялық орталығы осында орналасқан.

Табиғат бұл өңірге аста-төк құт дарытып, оны жер асты байлықтарымен, сарқылмас су көздерімен, әртүрлі аң-жануарлармен, сан қилы өсімдіктермен жарылқаған. Бұның бәрі адамдарға ежелден белгілі еді. Сонау есте жоқ ескі замандардың өзінде адамдар жыл бойы жайылымға жарамды, топырағы құнарлы жазық жерлерге қоныс теуіп, аулайтын аңға бай ормандарды игеріп, балығы тайдай тулаған өзендер мен көлдерді жағалай орналасып, тау қойнауларынан мыс пен қалайыға және алтын мен күміске бай кен орындарын таба білген.

Осылайша, Еуразия құрлығындағы мәдени диффузиялар түйіскен тұста орналасқан адамдар тіршілігіне ерекше қолайлы бұл өңірдің табиғи-ландшафттық кешенінің жер астындағы байлықпен үйлескен өте ыңғайлы географиялық жағдайы мындаған жылдардың тоқтаусыз тізбегінде жалпыадамзаттық тарихты айтарлықтай байытқан бірегей мәдени құндылықтар жүйесін жасауға игі септігін тигізді.

Қазақ Алтайы тұрғындарының Қазақстандағы және одан тыс жерлердегі әртүрлі музейлерде сақтаулы тас дәуірінен орта ғасырға дейінгі және қазіргі этнографиялық жағдайды да қамтитын материалдық және рухани мәдениетінің мазмұнын құрайтын аса көлемді археологиялық және этнографиялық материалдарымен көпшілік қауымды

таныстыру осы басылымның көздеген мақсаты болып табылады.

Аймақтағы мындаған мәдени-тарихи процестердің дамуындағы ең бір шарықтаған кезеңдердің сипатын ашатын сан қилы материалдар уақыт желісі бойынша өз кезектерімен тізіліп, рет–ретімен берілді.

Кітапқа еңбек құралдары, тұрмыс пен соғыс саймандары, жауынгердің бес қаруы және ат әбзелдерін құрайтын бұйымдарға тиесілердің ішіндегі ең көрнектілері кіргізілді. Әшекей бұйымдар ерекше бір мәдени-этнографиялық қайнар көз ретінде қаралып, әр дәуір өнерінің стилистикалық ерекшеліктеріне, олардың ішінде, әсіресе, ежелгі көшпелілердің қолданбалы туындыларына ерекше назар аударылды.

Тас дәуірі Бұқтырма, Свинчатка, Шульба өзендерінің сағаларындағы тұрақтардың тас құралдарымен, сондай–ақ, Усть-Нарым мен Мало-Красноярка қоныстарының төменгі қабаттарындағы неолит аңшылары мен балықшыларының тыныс-тіршіліктеріне байланысты түрлі материалдармен сипатталды.

Қазақ Алтайы ескерткіштеріндегі мыс пен қола бұйымдарының мол болуы қола дәуірі кезеңінде еуразия құрлығында мыс-қалайы алатын өзіндік кен көзіне негізделген аса ірі металлургиялық орталықтың ашылып жұмыс істеуінің нәтижесінде екені белгілі.

Бұл кезеңде металл бұйымдары іс жүзінде шаруашылықтың барлық саласында пайдаланылатын да, өндірістің биік деңгейде болуына түрткі болды.

Дамыған кеншілік-металлургиялық өндірісі бар қола дәуірі үшін кенді қазу мен өңдеу құралдарының болуы – үйреншікті көрініс.

Қола дәуірінің кен орындары, шахталар, кеншілер мен металлургтер қоныстары және өте маңыздысы – кеншілердің зираттары молынан табылған Жарма ауданына қарасты Кіші Қарасу ауылына жақын

Асқаралы тауындағы археологиялық кешеннің маңызын асыра бағалау мүмкін емес. Еуразия кеңістігінде осыған ұқсайтын бұдан басқа кешен әзірге кезіккен жоқ.

Шығыс Қазақстанды Еуразиядағы б.д.д. I мыңжылдықтың ең басында кемеліне келген сақ мәдени кешенінің негізгі құрамдас бөлігінің қалыптасуы орын алған орталықтың біріне жатқызу дәйексіз емес. Осынау ерлікке толы дәуірде жергілікті табиғатқа бейімделген, шашауын шығармай алыпжүруге жарамды шаруашылық жүйесін құрған Алтайдың қаһарман көшпелілері біздер аң стилі деп жүрген өнердің, соғыс қаруларының және ат әбзелдерінің әдетте, «скиф ұштағаны» ұғымына біріктірілетін тамаша үлгілерін жасап қана қоймай, мемлекет басқарудың да анық құрылымын құра білді.

Аймақтың көнетүркілік мәдени кешені жерлеу-аза тұту архитектурасының, тас мүсіндердің, ортағасырлық торевтердің тамаша туындыларының, сондай-ақ, негізгі этноболжамдық бейнелері ат үстіндегі ту көтерушілер мен әртүрлі атрибутикалы жауынгерлер болып келетін жартастағы гравюралардың көптеген ескерткіштерінен тұрады. Осы кешеннен таза түркілік б.д. 9 ғ. дейінгі ескерткіштер бір төбе де, әдетте б.д. 9–10 ғғ. мерзімделген кимақ қорғандары мен қоршауларының үлкен шоғыры – бір төбе.

Алайда, Ертіс бойындағы кимақ ескерткіштерінің кейінгі қабаты осы төңіректе соңынан найман мемлекетін құрған халықтарға тиесілі болуы мүмкін деген болжамға да негіз бар.

Алтай қазақтары осы бір күт дарыған өлкені ежелден қоныс еткен халықтардың материалдық әрі рухани мәдениетінің мұрагерлері.

Қазақ кезеңінің мәдени кешені кітапта бірнеше музейлердің этнографиялық жәдігерліктерімен сипатталған.

Өкінішке қарай, Қазақ Алтайының археологиясы мен этнографиясына тиесілі аса мол материалдар осы басылымның көлемі шектеулі болғандықтан, ғылыми айналымға енбей қалды.

Қазақ Алтайының археологиялық

ескерткіштерін зерттеуге әр жылдары Ф.Х. Арсланова, Ғ.А. Базарбаева, Ғ.С. Жұмабекова, А.Г. Максимова, Ғ.Қ. Омаров, А. Оңғар, А.М. Оразбаев, Ғ.И. Суворова, Ж.К. Таймағамбетов, Ә.Т. Төлүбаев, А.А. Чариков, С.С. Черников, А. Шотбаев және басқалар ат салысты.

Біздер Қазақ Алтайының көне ескерткіштерін зерттеуімізге ұзақ жылдар бойы көмек көрсеткен адамдардың барлығына ризашылығымызды білдіреміз.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Казахский Алтай (под этой географической номенклатурой подразумевается территория Восточно-Казахстанской области РК) занимает площадь 283,3 тыс. кв. км в глубине Евразийского континента, на границе великих равнин. На его территории находятся полюс континентальности нашей планеты и географический центр Евразии.

Природа щедро одарила эту землю богатствами, неисчислимыми водными ресурсами, разнообразным животным и растительным миром. В глубокой древности люди расселились в долинах с хорошими почвами и круглогодичными пастбищами, освоили леса, изобилующие промысловым зверем, обжили реки и озера, богатые рыбой, нашли крупные месторождения меди и олова, золота и серебра в горах.

В процессе своей жизнедеятельности на протяжении тысячелетий населявшие эту территорию народы создали уникальную систему культурных ценностей, существенно обогатившую общечеловеческую историю. Обширный археолого-этнографический материал отражает процесс развития материальной и духовной культуры населения Казахского Алтая от эпохи камня до средневековья, включая этнографическую современность и изложен в хронологической последовательности.

Наиболее яркие и характерные изделия

относятся к орудиям труда, предметам быта и вооружения, снаряжению воина и коня. Особый культурно-этнографический источник – украшения древних кочевников, а также стилистическим особенностям искусства разных эпох, в том числе декоративно-прикладного.

Эпоха камня представлена каменными орудиями из пещерной стоянки неподалеку от устья р. Бухтармы, Свинчатки, Шульбинки, а также материалами из нижних слоев поселений Усть-Нарым и Мало-Красноярка, связанными с жизнедеятельностью неолитических охотников и рыболовов.

Обилие медных и бронзовых изделий в памятниках Казахского Алтая было результатом функционирования в бронзовом веке крупнейшего на евразийском континенте металлургического центра, базировавшегося на собственных месторождениях медно-оловянного сырья. В это время металлические изделия использовались практически во всех отраслях хозяйства и способствовали достижению высокого уровня производства.

Для бронзового века с его развитым горно-металлургическим производством орудия добычи и обработки руды – явление обычное. Трудно переоценить значение археологического комплекса бронзового века в горах Аскаралы, недалеко от с. Малое Карасу Жарминского района, состоящего из большого количества горных выработок, шахт, поселений горняков и металлургов и, что очень важно, некрополей горняков. Такой другой комплекс в евразийском пространстве еще неизвестен.

Восточный Казахстан небезосновательно считают одним из центров в Евразии, где происходило формирование основных компонентов сакского культурного комплекса, завершившегося в самом начале I тыс. до н.э.

Грозные кочевники Алтая этой героической эпохи сумели создать не только сбалансированную и адаптированную к местным условиям систему хозяйственной деятельности, великолепные образцы искусства звериного стиля, предметов

вооружения и конского снаряжения, объединяемые обычно понятием «скифская триада», но и четкую структуру управления государством.

Древнетюркский культурный комплекс региона включает многочисленные памятники культово-поминальной архитектуры, каменные статуи, великолепные произведения средневековых торовтов, ремесленников и ювелиров, а также гравюры на скалах, основными этнопрогнозирующими образами которых являются конные знаменосцы и воины с различными атрибутами. Из этого комплекса вычлняются собственно древнетюркские памятники до 9 в. н.э. и преобладающее число кимакских курганов и оград, датируемые обычно 9 – 11 вв. н.э. Однако, есть основание полагать, что поздний пласт «кимакских» памятников Прииртышья может принадлежать народам, создавшим впоследствии здесь найманское государство.

Современные казахи Алтая являются наследниками и преемниками материальной и духовной культуры народов, издревле обитавших в просторах этой благодатной земли. Казахский пласт культуры в книге представлен этнографическими коллекциями ряда музеев нашей страны.

К сожалению, огромный материал по археологии и этнографии Казахского Алтая, имеющийся в нашем распоряжении, оказался не вовлеченным в научный оборот из-за ограниченности объема данного издания.

Вклад в изучении археологических памятников Казахского Алтая внесли Ф.Х. Арсланова, Г.А. Базарбаева, Г.С. Жумабекова, А.Г. Максимова, Г.К. Омаров, А. Онгар, А.М. Оразбаев, Г.И. Суворова, Ж.К. Таймагамбетов, А.Т. Толеубаев, А.А. Чариков, С.С. Черников, А. Чотбаев и другие.

Мы выражаем признательность всем, кто на протяжении многих лет оказывал нам содействие в исследовании памятников старины Казахского Алтая.

ҒАСЫРЛАР ҚОЙНАУЫНАН

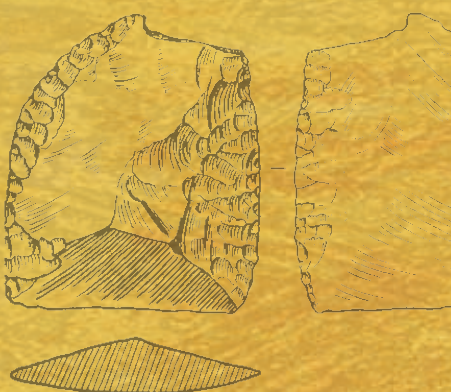
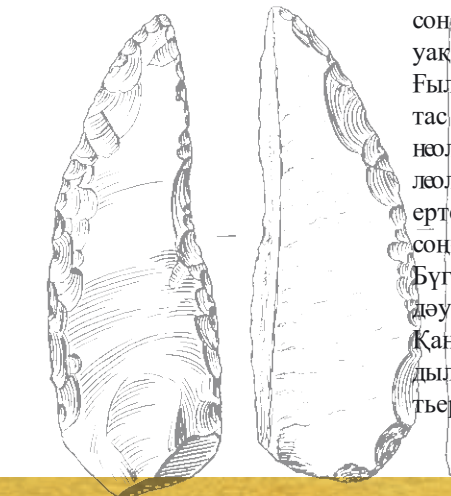

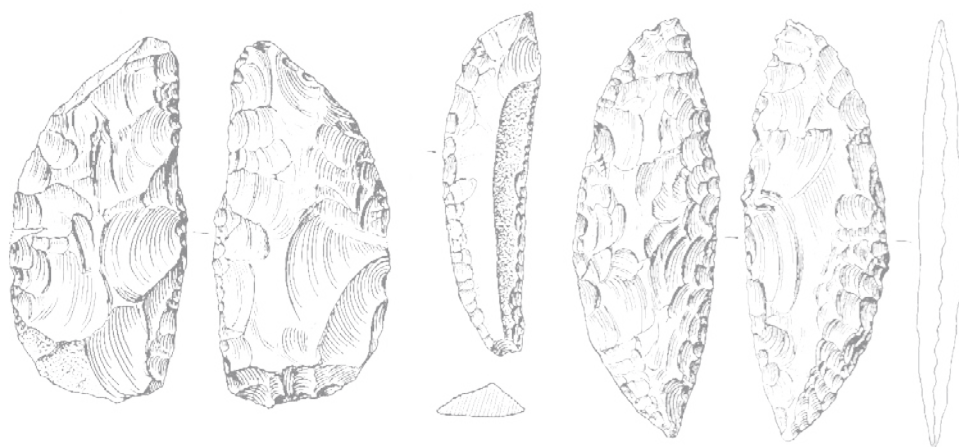
Адамзат тарихында тас дәуірі қоғамдық дамудың негізін қалаған өте маңызды кезеңге жатады. Тас дәуірі адамды тіршілік иесінің ерекше бір биологиялық қоғамдық түрі ретінде қалыптастырған, әрі оның санасы мен ой-өрісінің, сондай-ақ, еңбек құралдарының жетілген уақыты болды.

Ғылымда қабылданған топтама бойынша, тас дәуірі палеолит – көне тас дәуірі және неолит – жаңа тас дәуірлеріне бөлінеді. Палеолит, өз кезегінде, үш кезеңге бөлінеді: ертедегі (төменгі), ортаңғы (мустье) және соңғы (жоғарғы).

Бүгінгі таңда Шығыс Қазақстан тас дәуірінің ең ежелгі ескерткіштеріне 1950 ж. Қанай ауылының батыс жағынан Э.Р. Рыгдылон деген зерттеуші ашқан соңғы мустьерлік белгілері бар тас құралдар жатқызы-

лады. Бұлар қатты дақтанып және мұжыла бастаған артефактілер еді. Солардың ішінде пошымы үшбұрышты қырғыштар мен тас жаңқасы, шеттері өңделген ұзынша пластиналардың сынығы және басқа да морфологиялық белгілері жағынан соңғы палеолит құралдарына қатты келіңкірейтін, бизон мен бұғы сүйектерімен араласып жатқан күйінде табылған бұйымдар болды. Қызылсу өзенінің жағасындағы Қойтас ауылы төңірегінде табылған Қызыл Құйған атты олжалы жерден жинастырылған тас жаңқалары, қырғыш, нуклеус, кескіш, пластиналар және екі жағы да өңделген түрлі құралдарға тән жағдай да жоғарыда айтылғанға ұқсас. Бұл бұйымдардың біраз бөлігін зерттеушілер мустье леваллуаздық фацияға, ал енді біразын – жоғарғы палеолитке жатқызды. Палеолиттік кейіптегі ар-

тефактілер айналдыра жарықшану ізі бар нуклеустер, призмалық нуклеустер, текше тас жаңқалары, сокқыш, кертікті құралдар және басқалары Қызылсу өзені бойындағы Арман ауылының төңірегінде табылды.

Тас дәуірін негізінен Бұқтырма өзенінің сағасы маңайындағы бұрынғы Ново-Никольское, Свинчатка, Шульбинка және басқа елді мекендердің жанында табылған заттар, сонымен қатар жоғарғы палеолиттік Пещера қонысының тас индустриясы сипаттайды.

Бұқтырма өзенінің оң жағасындағы екі төбесі жапсарланған үңгірлерден тұратын Пещера қонысы 1950, 1952 және 1954 жж. зерттелген болатын. Бұнда табылған заттар: айналдыра соғылған қырғыш, пышақ іспеттес пластиналар, шой балға, мамонттың, мүйізтұмсықтың, бизонның, үңгірлік

қорқаудың, арыстанның, Кноблхтын дәуірінің сүйектері.

Ертістегі Ново-Никольская тұрағы материалдар құрамы бойынша алдыңғы айтылғандарды дәлме-дәл қайталауға жақын: салмақты қырғыш, призмалық нуклеус, пышақ іспеттес тас жаңқалар, екінші өңделуден өткен үшкір кірістер.

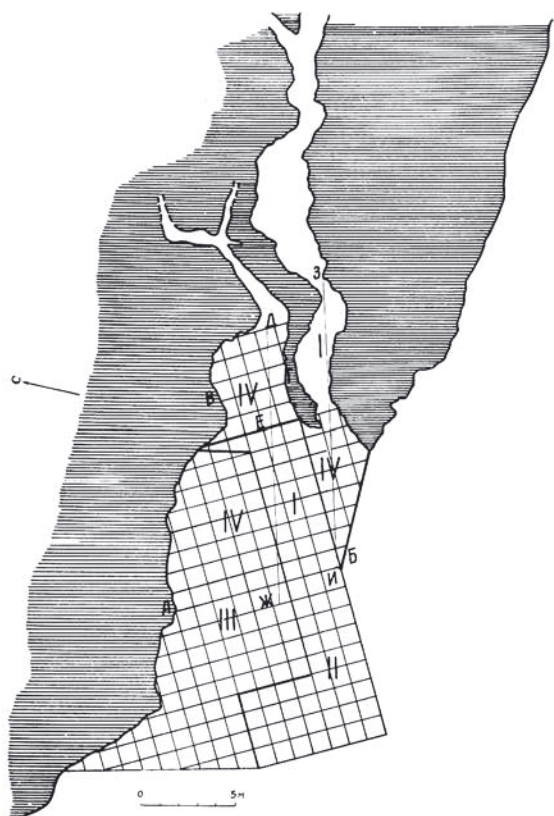
Шығыс Қазақстандағы құжатталып, толық зерттелген жалғыз ғана соңғы палеолит дәуірінің ескерткіші болып 1981-1983 жж. Ж. Таймағамбетов зерттеген Шульбинка тұрағы саналады. Бұнда жергілікті жұмыр тастан, халцедоннан, тау хрусталінен және т.б. жасалған 5 000 астам бұйым тіркелген. Кейбір мамандар бұл ескерткішті мустьеден неолитке дейінгі ұзақ уақытта үздіксіз өмір сүрген тұрақ-шеберхана ретінде қарастырады.

Свинчатка деген ауылдың маңынан (қазіргі Болшенарым поселкесіне жақын, Ертіс бойында) 1955 ж. соңғы палеолиттік бұйымдардың қомақты шоғыры жинастырылды, оның ішінде көлемді тас жаңқалары мен шеттері кертілген әртүрлі пластиналар, кырғыштар, бір жағы үшкір құралдар, істіктер, призмалық өзектас нуклеустер, кескіштер және басқа да түрлі реңді порфирит пен шакпақ тастардан жасалған бұйымдар, сондай-ақ, шеті бұдырлы еңбек құралдары бар. Свинчатка тұрағының материалдары Сібір, Солтүстік Тәжікстан және басқа өңірлердің палеолит дәуіріне жататын құралдарға ұқсас. Бұл жерден табылған құралдардың жасалу мерзімі – соңғы палеолит дәуірінің екінші жартысы. Свинчатканың соңғы палеолиттік дәстүрінің ықпалы Усть-Нарым тұрағының кейініректегі жаңа тас дәуірі – неолиттік қабатында да байқалатыны қызықты жайт. Демек, Свинчатканың соңғы палеолитінің ақырындағы тас индустриясы Усть-Нарымның неолиттік техникасын өрбіткен негіз, яғни, техникалық субстанциясы болып табылады.

Неолит кезеңі адам қоғамдастығының дамуында өндіруші экономикаға көшудегі түбегейлі өзгерістер уақыты болған еді. Палеолиттен неолитке ауысар дәуірде (мезолитте) садақ ойлап табылды да, микролиттер пайда болды. Жаңа микролиттік құралдар – үшбұрыш, ромб, трапеция және сегмент пошымдас шағын тас пластиналар (өткір текше жүздер) осы кезеңде кеңінен дамыған болатын. Алыс ара қашықтыққа ататын қаруды ойлап табу үйірлес емес аңдарға аңшылық құруға басымдық берді. Жаңа тас дәуірінің ескерткіштері Қазақстанның барлық өлкелерінде кең көрініс тапқан.

ИЗ ГЛУБИНЫ ТЫСЯЧЕЛЕТИЙ

Усть-Нарым қонысының төменгі қабаты мен Мало-Красноярск ескерткіші де неолит кезеңіне жатады. Олар Қазақ Алтайындағы жаңа тас дәуірінің аңшылары мен балықшыларының озық мәдениетінің қалыптасып дамуын нақтылы сипаттайтын бірден бір археологиялық кешендер.

Каменный век стал важнейшим этапом в истории человечества, ибо в этот период была создана основа для развития общества. Это время формирования человека как вида, совершенствования его орудий труда. По существующей в науке классификации каменный век подразделяется на палеолит – древний каменный век и неолит – новый каменный век. Палеолит, в свою очередь, включает три хронологических периода: ранний (нижний), средний (мустье) и поз-

дний (верхний).

В Восточном Казахстане наиболее ранними памятниками каменного века на сегодняшний день считаются орудия позднемустьерских форм, найденные Э.Р. Рыгдылоном в 1950г. западнее аула Канай. Среди сильно патинизированных и окатанных артефактов, вперемешку с костями бизона и оленя находились скребловидное орудие подтреугольной формы, отщеп с ретушью, обломок пластины с ретушью по краю и другие изделия, которые по морфологическим признакам явно тяготеют к верхнему палеолиту. Аналогичные находки, сделанные в местонахождении, Кызыл Куйган в районе с. Койтас на р. Кызылсу. Из собранных массивных отщепов, скребел, нуклеусов, резцов, пластин и различных орудий с двусторонней обработкой, часть отнесена исследователями к мустье леваллуазской

фации, часть – к верхнему палеолиту. Палеолитического облика артефакты (нуклеусы со следами радиального скалывания, призматические нуклеусы, пластинчатые отщепы, отбойник, зубчатые орудия и др.) были зафиксированы по р. Кызылсу в окрестностях аула Арман.

Эпоху камня в Восточном-Казахстане основном характеризуют индустрии верхнепалеолитических стоянок, зафиксированных неподалеку от устья р. Бухтармы, у населенных пунктов Ново-Никольское, Свинчатка, Шульбинка и др.

Расположенная на правом берегу р. Бухтарма стоянка пещера, представляла собой два грота, объединенных навесом. В ходе исследований в 1950, 1952 и 1954 гг. Здесь были найдены: скребок с круговой ретушью, скребло, ножевидные пластины, отбойник, кости мамонта, носорога, бизона, пещерной гиены, пещерного льва, гигантского верблюда Кноблоха и др.

Ново-Никольская стоянка на Иртыше по составу материала близка предыдущей. Среди находок – массивное скребло, призматический нуклеус, ножевидные пластины, остроконечники со вторичной обработкой и др.

Единственным стратифицированным и полностью изученным памятником эпохи позднего палеолита в Восточном Казахстане пока является стоянка Шульбинка, исследованная в 1981-1983 гг. Ж. Таймагамбетовым. Здесь зафиксировано более 5 000 изделий из местной гальки, халцедона, горного хрусталя и т.д. Некоторые специалисты квалифицируют этот памятник как стоянку-мастерскую, функционировавшую длительный период от мустье до неолита.

На местонахождении Свинчатка, обнару-

женном в 1955 г. А.А. Крыловой на втором делювиально-пролювиальном террасовидном уступе Нарымского хребта, по нижнему течению реки Нарым, собрана достаточно представительная серия позднепалеолитических изделий. В ней представлены массивные отщепы и пластины различных размеров с ретушью, концевые скребки, остроконечники, скребла, проколка, резец, призматические нуклеусы и др., изготовленные их порфирита разных оттенков и черной кремнистой породы, а также зубчато-выемчатые и выемчатые орудия труда. По мнению ученых, материалы Свинчатки обнаруживают сходство с палеолитом Сибири, северного Таджикистана и др. Наиболее вероятная дата этого местонахождения - вторая половина позднего палеолита, ближе к его концу. Интересно, то что влияние позднепалеолитической традиции Свинчатки прослеживается в более позднем неолитическом слое стоянки Усть-Нарым. Следовательно, каменная индустрия Свинчатки конца позднего палеолита послужила технической субстанцией, для развития неолитической техники Усть-Нарыма.

Период неолита характеризуется коренными изменениями в развитии человеческого общества, переходом к производящей форме экономики. В переходную от палеолита к неолиту эпоху был изобретен лук и появились микролиты. Новые микролитические орудия – миниатюрные каменные пластины (лезвия) в форме треугольников, ромбов, трапеций и сегментов получили широкое распространение в неолите. Изобретение дистанционного оружия привело к преобладанию охоты на нестадную дичь.

Памятники новокаменного века широко представлены на территории Казахстана. В Восточном Казахстане хорошо исследовано поселение Усть-Нарым, нижний слой которого принадлежал к неолитическому времени, а также поселение Мало-Красноярка, характеризующее культуру охотников и рыболовов эпохи неолита.

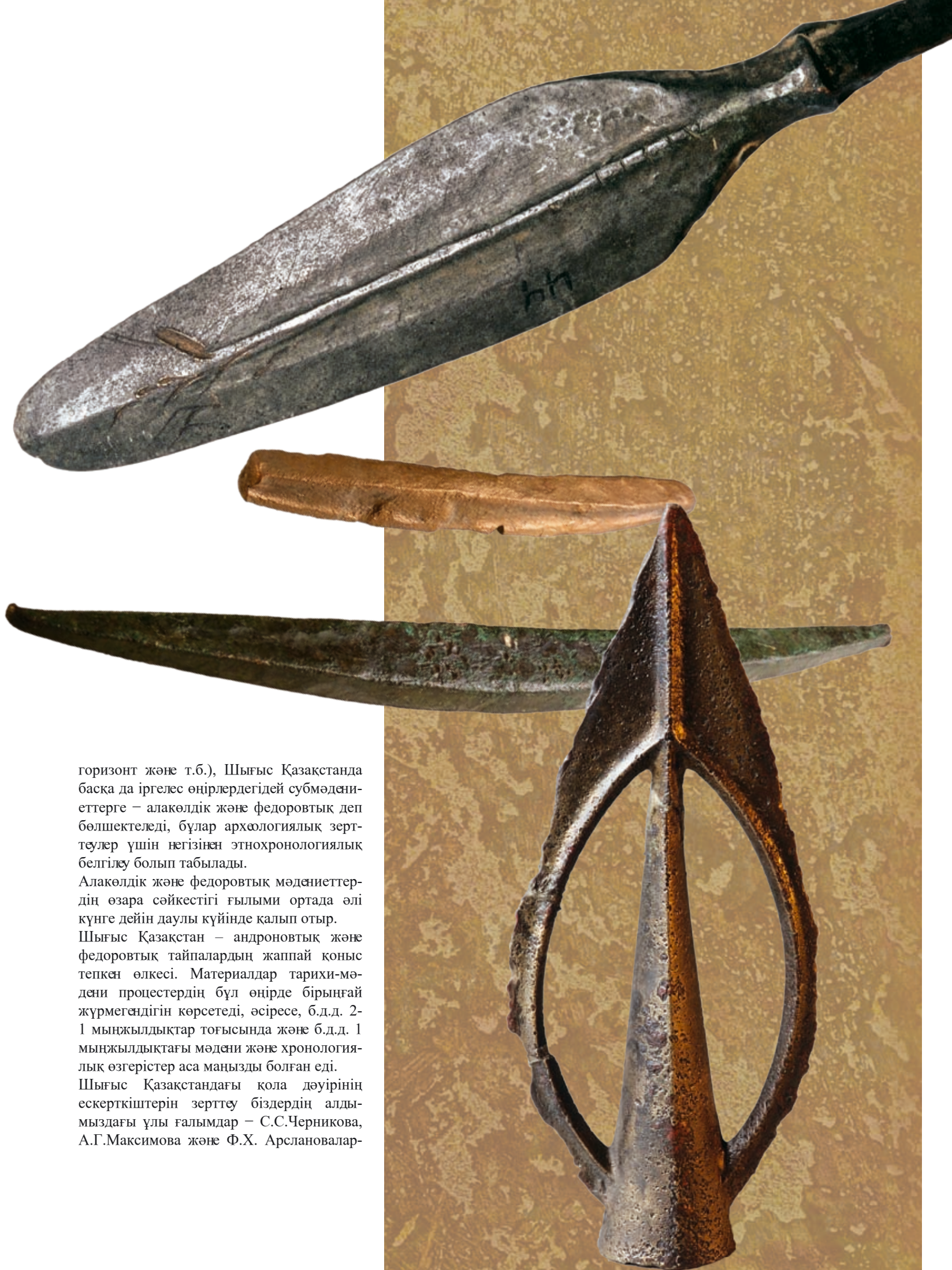

ҚОЛА ДӘУІРІ – КЕНШІЛЕР МЕН БАҚТАШЫЛАР ЖӘНЕ ЕГІНШІЛЕРДІҢ ЖАСАМПАЗДЫҚ КЕЗЕҢІ

Б.д.д. 3 мыңжылдықтың соңы мен 2 мыңжылдықтың басы – палеолит дәуірі, еуразияның далиған далаларының тұрғындары тарихында өтпелі кезең болды, сол кездерде бұл өңірде өндіруші мал бағушылық пен кешенді жер өңдеуші–мал бағушылық шаруашылықтар формасы түбегейлі орнығып, ендігі уақытта мыс кендерін қауырт игеру басталған болатын. Өкінішке қарай, осы, энэолит дәуірі деп аталатын кезеңнің ескерткіштері әзірге тек бірер үлгілермен ғана көрсетіледі – Усть-Нарым мен Черновая деревнясындағы адамдар жерленімдерімен, сондай-ақ, Өскемен қаласына жақын Меновное селосындағы жапырақ пошымды 240 жапсырмамен әшекейленген киімі бар әйел жерленімімен. Қола дәуірі – ең бір маңызды кезең, сайып келгенде, бұл уақта қазіргі таңдағы шаруашылық–мәдени типтердің барлық құрамдас бөліктері қалыптасып, мәдени-дүниетанымдық бағыт-бағдардың ап-анық жүйелері түзілген болатын, сондай-ақ, қоғамдық-саяси қарым-қатынастар жөнге келіп, рулық-тайпалық құрылымдар негізінде мемлекеттік құрылыстың іргесі қалана бастаған еді.

Бұл дәуірдің мәдени дамып өрбуі өте күрделі, әрі сан қилы, оның үстіне осы процесс көбінекей нақты табиғи-климаттық және ландшафттық жағдайларға бейімделеді, демек, жеке ерекшеліктері мен көрініс табуының ерекшелігі бар, олар әрине, тарихи уақиғаларды қалпына келтіру барысында зерттеушілер тарапынан көперге алынады. Сондықтан қола дәуірінің әртүрлі кезеңдерінің мәдениеттері алғашқы тауып қазылған жерлеріне сәйкес әртүрі атауларға ие. Андрон мәдениеті – (тарихи-мәдени біртектілік, провинция, мәдени

горизонт және т.б.), Шығыс Қазақстанда басқа да іргелес өңірлердегідей субмәдениеттерге – алакөлдік және федоровтық деп бөлшектеледі, бұлар археологиялық зерттеулер үшін негізінен этнохронологиялық белгілеу болып табылады.

Алакөлдік және федоровтық мәдениеттердің өзара сәйкестігі ғылыми ортада әлі күнге дейін даулы күйінде қалып отыр.

Шығыс Қазақстан – андроновтық және федоровтық тайпалардың жаппай қоныс тепкен өлкесі. Материалдар тарихи-мәдени процестердің бұл өңірде бірыңғай жүрмегендігін көрсетеді, әсіресе, б.д.д. 2-1 мыңжылдықтар тоғысында және б.д.д. 1 мыңжылдықтағы мәдени және хронологиялық өзгерістер аса маңызды болған еді.

Шығыс Қазақстандағы қола дәуірінің ескерткіштерін зерттеу біздердің алдымыздағы ұлы ғалымдар – С.С.Черникова, А.Г.Максимова және Ф.Х. Арслановалар-

дың есімдерімен тығыз байланысты. Олар Қазақ Алтайы археологиясындағы “қолтану” саласының негізін қалаған зерттеушілер.

А.Г.Максимова Шығыс Қазақстандағы қола дәуірі ескерткіштерін, ертедегі, дамыған (ортанғы) және соңғы кезендерге бөлді: ертедегіге Қанай қонысы мен зиратын, Сарыкөл, Жанажұрт, Кіші Қойтас, Қаражал, Қараөзек, ал кейінгісіне – Мало-Красноярск пен Трушников қоныстары мен оның жанындағы құрбандық шалу орнын, Семей мен Мешіт ауылы маңындағы қоныстарды жатқызады, сондай-ақ, бұл ескерткіштердегі тек осы өңірге тән бірқатар белгілерді жіктеп берді. Мысалы, жерлеудің екі рәсімі болғанын: мәйітті жерлеу және өртеу, сонымен қатар, қорғандарда да, қоршауларда да жерлеудің орын алғанын көрсетті. Жергілікті ерекшеліктер әсіресе, қыш ыдыстарда ерекше бой көрсетті. Андрондық ыдыстардағы дәстүрлі өрнек – ыдыстың ернеуінен бүйіріне көшкен жерге үшбұрыш басып салу мен оның шетін кертту. Банка іспеттес ыдыстарға өрнек жапсырынды бұдырлардың барлық жеріне қысып салынған бедер сияктандырылып қамыс таяқшамен өрнектейтін болған.

Бұл кезеңге жартылай жертөле іспетті үлкен үйлер тән. Экономикадағы ірі өзгерістер, оның ішінде жылқы санының көбеюі, көшпелі мал шарушылығына ауысудың алғы шартын дайындай бастайды.

С.С. Черников өз кезінде Шығыс Қазақстанның қола дәуірі халқының мен материалдық мәдениетінің жеке ерекшеліктері мен оқшау белгілерін дәлелдей келіп, оның дамуының төрт кезеңін даралады. Бұл ғалым тұңғыш рет өңірдің қола дәуірінің ертедегі, ортанғы және соңғы кезендік қоныстарын

зерттеді. Соның нәтижесінде өңірдің көне тұрғындарының материалдық мәдениетінің бет бейнесін айқындайтын жаңа ұстындық деректер алынған болатын.

С.С. Черниковтың Қалба мен Нарым жоталарындағы мыс, қалайы және алтын қазып алынатын көне кен орындарын зертеуі өз кезіндегі жаңашылдық бағыт болатын. Оның жұмыстарында көне кеншілер мен металлургтердің өндірістік іс-әрекеттерін қалпына келтіру, жер асты шахталарындағы қазу әдістері мен техникасын жетілдіру мәселелері ерекше орын алған еді, ал

мұның өзі палеоэкономиканы зерттеудің жаһандық проблемаларына шығуды білдіретін.

Бұл проблеманы зерттеудің жаңа кезеңі 2003 ж. қазақ-герман экспедициясының Қалба жотасындағы Делбегетей граниттік сілемінде қола дәуірі кеншілердің рудниктері, қоныстары және молаларынан тұратын Асқаралы археологиялық кешенінде жұмыс жүргізуінен басталды.

Көлемі 1,6 x 0,5 км болып келетін бір жер телімінде 50 тау кен орны, ерекше қатты тау жынысы – диорит пен диабазалық

порфирит және туфогендік тастардан жасалған 375 тас құралдар табылды. Олардың көпшілігінде сабын бекітуге арналған 1-2 ойық бар екен. Өз функциялары бойынша олар салмағы 10 келі және одан да салмақты балғаларға және шой балғаларға (рудақопарғыш), сондай-ақ, сүйең, қайла, кетпен болып бөлінеді.

Басқа жер бөліктерінде қалайы рудасының жатуына орайластырылып, батыс-шығыс осы бойынша шамамен 30 метрлік жерге тізбектеле орналастырылған бірнеше шахталар табылды. Кен орындарының ені 1,1-ден

2,3 м дейін, ал тереңдігі – 9 м-ге дейін. Шахталардың қабырғалары мен төбелері мұқият өңделген. Әдетте олар пикетаж әдісімен арнайы доғаланып үнгіленеді. Олардың кейбірінің ұзын штольняларындағы әрбір баспалдақтар үстіндегі қуыс камералары плафон тәріздес күмбезбен көмкерілген. Кертпештердің төменгі жағында жекелеген шағын ойықтар бар екені анықталды. Олар, тәрізі, кен қазушылар үстінде тұрып жұмыс істейтін ағаш төсемдердің тіректерін орнату үшін жасалған болар.

Кен қазушылардың қонысы шахталардың

дөл жаңына орналасқан. Олар тікбұрышты мекен-жай құрадымы ретінде гранит плиталарын пайдалану арқылы жоспарланған. Мәдени қалдықтар ғимараттар ішінде де, олардан тыс жерлерде де кездеседі. Андронов-Федоров тектес ыдыстар қыш құмыралардың бай өрнекті, көптеген көз тартатын қалдықтары көңіл аударатын керамикалық кешенді құрайды. Сиярдың жақ сүйегінен жасалған жүн түткіштер, жылтыратқыш, бір жағы тегістеле үйкелген асықтар және қасық тәрізді бұйымдар табылған. Қоланың ұсақ бөліктері, құмдақ тастан жасалған кетпенше, металл құйғыш ыдыстар, тас балға сияқтылардың ұшырасқандары бірен-саран ғана.

Қола заманы кеншілерінің молалары гранит сілемінің етегіндегі дөңес жер телімінде, қоныс пен шахталардың арасында орналасқан. Олардың денелерін тас жәшіктерге салып, бастарын батыс-шығыс осі бойынша батысқа бағыттап, жерлейтін болған. Кейде толықтай немесе жарым-жартылай өртенген мөйгіттер кездеседі. Молаға адамдармен бірге қойылған мүліктер керамикадан, тау-кен орындарынан табылғандарға ұқсас тас балғалардан жасақталған.

Ф.Х. Арсланова Зевакино ауылының маңында көптеген жылдар бойы сәтті жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде, Шығыс Қазақстанның қола дәуірі

бойынша бірегей материалдарды ғылыми айналымға енгізді. Олар жерлеу рәсімінің әртүрлі атқарылғандығынан сыр шертеді. Ішкі құрылыстары сандық, тас жәшік, қима ағаш тағаннан және тас плиталармен төбесі жабылған камералардан тұрады. Геометриялық өрнектерге бай керамикалық ыдыс, қола қанжар және басқа да заттық кешендер аталмыш ескерткіштерді қола дәуірінің мәдениеті дәуірлеген кезеңге жатқызуға мүмкіндік береді.

Қола дәуірі тайпаларының заттық кешенінің сипатына орай айтарымыз, – бұл кезең қола мен мыс құралдарын мейлінше кенінен қолданған кезең болды. Металдық бұйымдардың көптеген жетекші түрлері мен топтары, оның ішінде әшекейлер де бұл халықтарда өзгере жүріп, бірнеше ғасыр бойына тұтыныста болды. Әшекейлер әдетте әйел киімдерінің айнымас бөлігі деп саналады. Этномәдениетке тиесілі критерийлердің бірі ретіндегі киім-кешек, сонымен бірге, өз иелерінің жасы мен жынысын, қоғамдағы әлеуметтік орынын айғақтайды, сондай-ақ, адамдардың дүниетанымдық түсініктері де бұл мүліктерден көрініс тапты. Сол бір ықылым замандағы әйелдердің әшекей бұйымдарының қазіргі қолда бар үлкен коллекциясы – бас киімге тағатын, кеуде өңіріне қадайтын, мойынға асып, қолға салатын, т.б. заттардан тұрады. Архе-

ВКОМ КП.8_н-301

КОМ КП.8_н-301Б

ологиялық материалдарға жүгіне отырып, біздерге әшекейлердің кейбір категорияларын тағу әдісін және киімнің де кейбір бөліктерін қалпына келтірудің сәті түсті. Кеңінен тараған әйелдер әшекейіне жататын бір жағы кеңейтілген қола және алтын сырғалар шығысқазақстандық тайпалардың этнографиялық ерекшелігі болып табылады. Маңдай тұсындағы түйін немесе малақайдың құлақшын «әдібі» ретінде қалпына келтірілген бас киімдерді көркемдеуге бір жарым айналымдық салпыншақтар кіреді. Іргелес өңірдегі бір моладан табылған әйелдің мумияланған мәйіті бір жарым айналымдық салпыншақты тағыну әдісін мүлде басқаша түрде қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Бұл бұйымдар бір-біріне бірдей қашықтықта құлақ жарғағының шетіне кіргізіліп, өз кезегінде оларға жіппен маталған қайыс өткізіліп, осылайша доға секілді құлақ әшекейі құрылатын болған. Бұның осылай екенін жақында Павлодар жақтағы Ертіс бойынан табылған әшекейлер де дәлелдейді.

Қола дәуірінің әйелдері үшін мойын мен кеуде өңіріне әшекейлерді – қола және шыны моншақтарды, салпыншақтарды, қапсырмаларды, тесілген қабыршақтарды, аңдардың азу және жай тістерін тағу дәстүрлі әдет болатын. Киімнің маңызды бір әшекейі – кеуделік, ол, болжам бойынша, сырт киімнің үстінен киілетін, көптеген металл жапсырмалары бар матадан немесе терінің құрағынан тігілетін. Аяқ киімді көбінесе

бірнеше қатарлы моншақтардың тізбектерімен әшекейлеген.

Ерекше сигнификативті қасиеті бар әшекейлер өздерінің тікелей эстетикалық мәнімен бірге діни-магиялық және этникалық рөл де атқарған, сондай-ақ, иесінің әлеуметтік орыны, жасы мен жынысының көрсеткіші де болған.

Шығыс Қазақстанда қола дәуірі мәдениетінің шарықтаған бір кезеңдерінде «сейминдік-турбиндік бейнелеу дәстүрі» делінетін жарқын үлгідегі заттар пайда болған, олар көне көшпелілердің мәдениеті мен өнерінің бастапқы қалыбы іспеттес, – мысалы, Семей қаласы маңынан табылған жылқының басы бар тастан жасалған екі асаяқ (олардың біреуі РФ Томск университетінің музейінде сақтаулы) және Шемонаиха қаласының маңында олжаланған, сабында шағын ат мүсіні бар қола қанжар секілді, сондай-ақ, Ұлан ауданында кездейсоқ кездескен, сабында арқар кейпіндегі шағын мүсіні бар қола қанжар. Бұларға Шығыс Қазақстанда көптеп кездесетін петроглифтердің арасындағы осы стильде салынған жылқы малының суреттерінің біразы қосылады.

Келесі дәуірдің мәдениеттерінің генезисі мен қалыптасу проблемасын шешу үшін б.д.д. 9-8 ғғ. Зевакино қорымында Ф.Х. Арсланова зерттеген өтпелі сипатты археологиялық материалдар өте маңызды. Бұл археологиялық кешеннің ерекшелігі – жерлеу ескерткіштерінің құрылыс нышанда-

рының құралымы мен архитектуралық бет бейнесінде өткен кезеңдердегі, яғни, федоровтық тайпалардың дәстүрін бұлжытпай сақтай отырып, сондай-ақ, адамдармен бірге қойылған бұйымдардың едәуір жанартылғандығында, нақтылап айтқанда, қола пышақтардың «кронштейндегі арка» деген элементтерінің пайда болуы. Соған қарамастан, жерлеу рәсімінде үлкен өзгерістер болмаған тәрізді.

Жерлеу рәсімінде және бір-біріне жанай орналастырылған шеңберлі қоршаулар орнатуда осы Зевакинода Сібір мен Алтайдың Қарасулық және ерте скифтік Үлкен өзен (Большереченская) мәдениеттерінің соңғы қолалық тайпаларымен кейбір ұқсастығы байқалады. Сонда, бұл жақта өлгендерін жерлеген тұрғындар өз тегін андрон мәдениетінің федоровтық түрінен таратқын. Заттық олжаларға келсек, жоғарыда айтылған пышақтардың тегі сөзсіз шығысқазақстанның өзінен тамыр тартады.

Бұл болжамның пайдасына қосымша дәлелдер б.д.д. 8-7 ғғ. жататын Ертістің оң жағасындағы Новошувальбалық металлургтер қонысын ашқаннан кейін пайда болды. Онда «аркалы» пышақтар құятын қалыптардың сынық бөліктері табылған еді. Қалыптардың табылуы бұл пышақ түрлерінің жергілікті өндірістікі екенінің және осы екі ескерткішті қалдырған, көшпелілер дәуірінің қарсаңында өмір сүрген халықтардың шаруашылық және туыстық байланысының

сөзсіз дәлелі болып табылады. Бұл қоныстың Зевакино жерлеу кешеніне жақын орналасуы да кездейсоқтық емес.

Новая Шульба қонысы өзінің материалдық бет бейнесі жағынан қола дәуірінің соңғы және ерте темір ғасырына көшер кезеңнің мәдениетіне жатады. Оны негізінен отырықшы, тұрақты тұрғын жайлары болған, әрі мыс қорыту мен қола құю өндірісінің жоғарғы деңгейіне қол жеткізген адамдар қалдырған. Қоныстардағы өндірістік өнімдердің үлкен шоғыры бұл өңірде көшпелі дәуірдің өзінде-ақ көне кен жұмыстарының әжептәуір көлемді жүргізілгенін байқатады.

Аталмыш өңір тұрғындарының қола дәуірінің соңғы кезеңдеріндегі мәдени байланыстары мен автохтондық дамуының мәселесін шешуде А.Г. Максимова мен А.С. Ермолаеваның 1981-1983 жж. зерттеген б.д.д. 11 – 9 ғғ. жататын Темір Қаңқа зираты қызығушылық тудырады. Оның материалдарында алдыңғы мәдени дәстүрдің даму бағыты сақталғанымен жаңа дәуірдің

өзгеше нышандары бой көрсетеді.

Құралымы бойынша қарапайым, жерге қазылған көрлерге жеке немесе қосарлана қойылатын қоршаулардан бастап, текше және тікбұрышты пошымды жанама құрылыс пен тас жәшік түріндегілерге дейінгі ежелгі және соңғы жерленімдер қорымның әртүрлі бөліктерінде өзіндік құрылым ерекшеліктерімен айшықталынып тұрады.

Сондай-ақ, төмпешік үйінділері бар, тас плиталармен көмкерілген, 2 ден 6-ға дейін жерленімдерден тұратын кішігірім қорғандар тізбегі де ерекшеленеді. Бір үйіндінің астында құрылысында екі мәдени дәстүр байқалатын, қос тас қоршау табылды: ерте андрондық – тікесінен жерге қазып орнатылған тас тақталардан жасалған қоршау құрылыс және көшпелілік – аласа шеңбер тәріздес, өзеннің жұмыр тастарын гранитпен араластырып тұрғызылған құрылыс. Молаларда жерленген адамдардың жатқызылуы мен бастарының бағытбағдары алдыңғы федоровтық жерлеу рәсіміне ұқсайтындығы олардың дамуындағы сабақтастықты тағы да айғақтайды.

Қайтыс болған адамдармен бірге қойылған бұйымдарда да скиф-сақ дәстүрінің жаңа көріністері нышан береді. Мысалы, Темір Қаңқадан табылған екі жолағының үші төмен түсіңкі жебе кірісі жасырын втулкалы және жіңішке жолақты, шамалы Шығыс Қазақстан мен Оңтүстік Арал жағалауында б.д.д. 10-8 ғғ. кеңінен тараған жебе оқтарына түрі жағынан ұқсас.

А.С. Ермолаева зерттеген қола дәуірінен ерте темір ғасырына өтер кезеңнің Измайлов археологиялық кешені әртүрлі мәдениет материалдарының араласуынан және әртүрлі дәуір бұйымдарының өзара кездесулерінің белгілі бір жүйесінен тұрады. Ол өзінің негізгі этноареалы – Орталық Қазақстаннан шығысқа қарай ілгерілеп кеткен беғазы археологиялық мәдениетін жасашылармен байланыстыруға болатын Ертіс өңіріндегі бірден бір ескерткіш екендігімен де қызықты.

Бірқатар ескерткіштердің материалдары (Зевакино, Измайловка, Қоғалы, Темір Қаңқа) осы өңірде өтпелі кезең мен ауыспалы бет бейнелі ескерткіштердің болғанын айғақтайды, сондай-ақ, осы өтпелі кезеңде соңғы қолалық кейіптегі ескерткіштердің сарқыншағының көрінісін береді.

Ру-тайпалық қарым-қатынастардың жіктелуі мен даму процестері және бір кездегі біртұтас әлеуметтік қоғамның тапқа бөлінуі, сондай-ақ, жаңа дүниетанымдық жүйелер мен діни-мифологиялық түсініктердің қалыптасуы қола дәуірінде жаңа, биіктеу фазаға көшеді.

Кішігірім жекелеген және бір біріне тізбектей салынған отбасылық-рулық қабырханалардың қоршауының қасында ірі, кейде алып көлемді, күрделі жерлеу-аза тұту құрылыстары пайда бола бастайды. Олар қола дәуірінде пайда болған әлеуметтік-экономикалық өзгешеліктер мен соларға байланысты орнаған қарым-қатынастардың көрсеткіші. Ерекше өкілеттілігі мен билігі болған адамдар ұстаған шоқпар-асатаяқтардың тас пен қоладан көмкерілген бастары (Малокрасноярск, Алакөл) – соның куәсі. Адамдардың жалпы тобынан әскерилер, арбашылар, абыздар және басқаларының қастасы бөлініп шықты. Олар туралы Авеста мен Ригведаның және т.б. көне гимндерінде айтылған.

Қоршаған ортаға қарым-қатынас пен табиғи-экологиялық жағдайға бейімделу механизмдерін қалыптастыру және дүниетанымдық құндылықтар жүйесін құру қола дәуірі тұрғындарында әрқилы бой көрсетті. Жалпыға ортақ күн мен басқа да аспан денелеріне, сондай-ақ, отқа табынудың универсалды ізі петроглифтердегі көптеген солярлық бейнеленулерден

байқалады: сәулелі диск секілді қалыптар, шеңбер түріндегі кертілген өрнекті сүйек, жапсырмалар, ыдыстардағы геометриялық өрнектер және т.б. сол сияқты керемет олжалар осыны байқатады.

Қола дәуірі тайпаларының жерлеу кезіндегі іс-әрекеттерінде отқа табыну айқын көрініс береді – мәйітті өртеу, яғни отпен аластау рәсімі. Жерленімдерде жиі ұшырасатын охранның қызыл кесектері және өлген адамның денесіне қызыл бояу себу қызыл түстің маңыздылығын көрсетеді. Қызыл түс олардың жөн-жоралғыларында және мифологиялық түсініктерінде от пен күннің символы.

Археологиялық материал қола дәуірі адамдарында аруаққа сыйынудың өте дамыған түрде болғанын және әлбетте, өте табиғи түрде о дүниедегі өмірге сенгендерін сайрап тұрып паш етеді. О дүниеде өмір өз жалғасын табатынына сену жерлеу құрылыстарын салуға мәжбүр етті және бұл дүниеден өткен адамның тірі кезіндегі орнына орай, жолсерік бұйымдардың саны бойынша да, сапасы жағынан да анық жіктелуі көзделген. Қола дәуірінде діни ғұрыптық рәсім атқарушыларының институты өзінің анық жүйесін қалыптастырған. Әртүрлі дін мен пұтқа табынушылардың абыздары өз қолдарына тек қана діни емес, басқа да әлеуметтік функцияларды топтастырып, қоғамның жіктелген құрылымында шешуші тұлғаларға айнала бастайды.

БРОНЗОВЫЙ ВЕК – ВРЕМЯ ТВОРЕНИЯ РУДОЗНАТЦЕВ И МЕТАЛЛУРГОВ, ПАСТУХОВ И ЗЕМЛЕДЕЛЬЦЕВ

Конец 3 – начало 2 тыс. до н.э. – эпоха палеометалла, переломный момент в истории населения евразийских степных просторов. В это время здесь окончательно утвердились развитые формы производящего скотоводческого и комплексного земледельческо-скотоводческого хозяйства и началось интенсивное освоение рудных залежей меди. К сожалению, памятники этого периода, называемого эпохой энеолита, представлены пока единичными образцами – захоронениями человека в окрестностях пос. Усть-Нарым и дер. Черновой, а также женским погребением у с. Меновце, расположенного в пригороде г. Усть-Каменогорска. В последнем было найдено 240 костяных нашивок листовидной формы для украшения одежды. В эпоху бронзы сформировались, по сути, все основные компоненты современных хозяйственно-культурных типов и сложились

четкие системы культово-мировоззренческих ориентиров, а также общественно-политические отношения и на базе родоплеменных структур возникли зачатки государственных устройств.

Культурогенез этой эпохи крайне сложен и многолик, к тому же этот процесс во многом адаптирован к конкретным природно-климатическим и ландшафтным условиям и, следовательно, имеет локальные особенности и специфику проявления, что учитывается исследователями при реконструкции исторических процессов. Поэтому культуры разных периодов бронзового века имеют соответствующие названия по месту первых раскопок. Наиболее яркая культура – андроновская (историко-культурная общность, провинция, культурный горизонт и т.д.) подразделяется в Восточном Казахстане, как и в сопредельных регионах, на субкультуры – алакульскую и федоровс-

кую, которые являются в большей степени этнохронологическими обозначениями для археологической процедуры.

До сих пор в научной среде остается спорной проблема соотношения алакульской и федоровской культур.

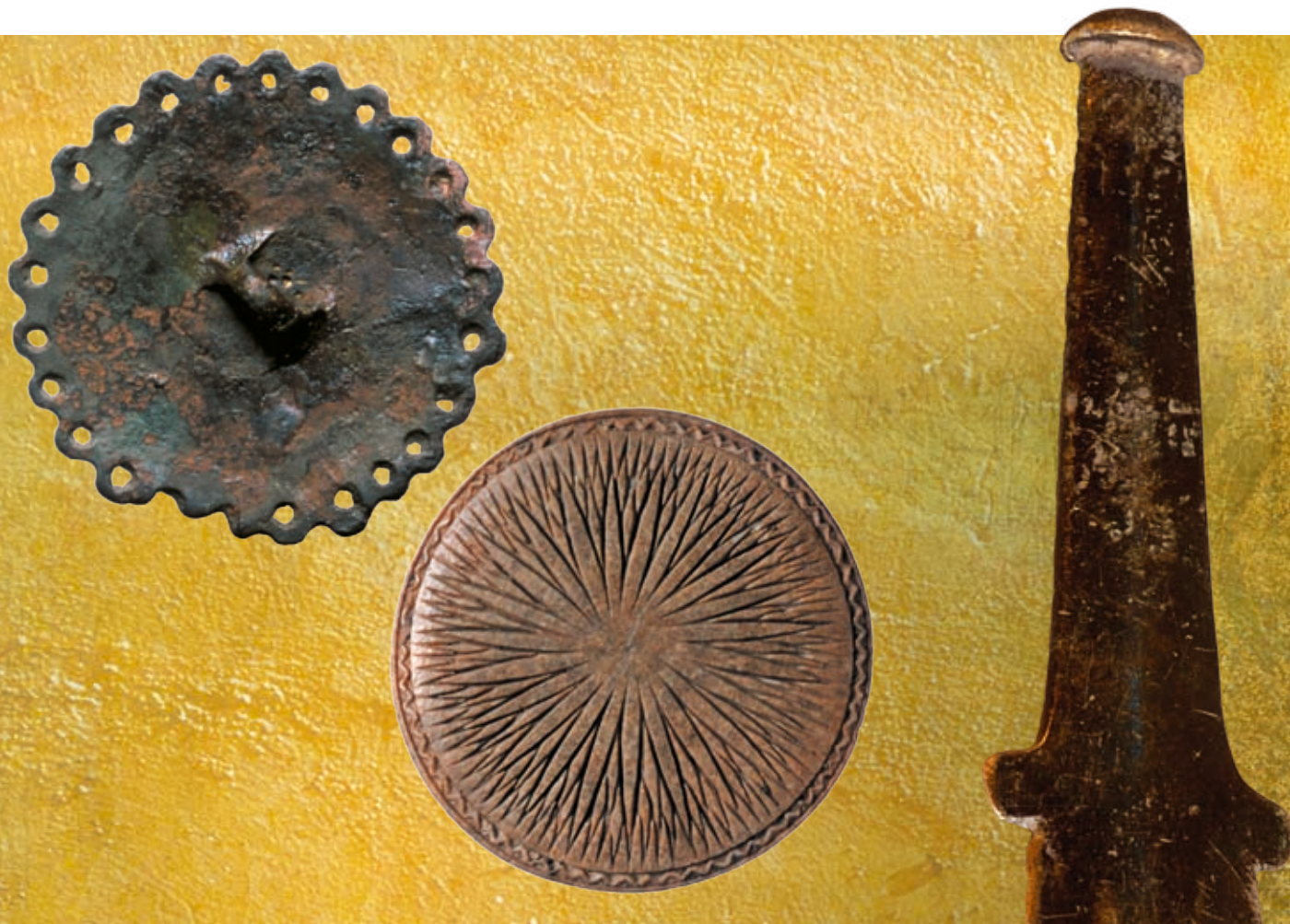
Восточный Казахстан являлся территорией сплошного расселения андроновских федоровских племен. Материалы свидетельствуют о неравномерном протекании историко-культурных процессов в регионе, особенно значительные изменения культурного и хронологического порядка произошли на рубеже 2-1 тыс. до н.э. и в первой половине 1 тыс. до н.э.

Изучение памятников эпохи бронзы Восточного Казахстана неразрывно связано с именами наших выдающихся предшественников - С.С. Черникова, А.Г. Максимова и Ф.Х. Арслановой, которые заложили

основы научного изучения проблем бронзового века этом регионе.

А.Г. Максимова разделила памятники эпохи бронзы Восточного Казахстана на ранний, развитый (средний) и поздний этапы. К раннему этапу она отнесла поселение Канай и могильники Канай, Сарыколь, Жанажурт, Малый Койтас, Каражал, Караозек; к позднему – поселения Мало-Красноярка и Трушниково и жертвенное место около последнего, а также поселения у г. Семипалатинска и с. Мечеть. При этом она выделила ряд черт, присущих только этому региону, – сосуществование двух обрядов захоронения – труположения и трупосожжения, наличие погребений как в курганах, так и в оградах. Региональные особенности отразились и в глиняной посуде. Для орнамента андроновских сосудов типичны треугольные вдавления на переходе от венчика к ту-

лову и насечки по краю венчика. На баночных сосудах орнаментировали камышинкой на лепные выпуклости или защипами всю поверхность.

Этот период характеризуется большими жилищами типа полуземлянок. Значительные экономические сдвиги в хозяйстве племен, в том числе существенное увеличение количества лошадей, подготавливали почву для перехода к кочевому скотоводству. С.С. Черников в свое время аргументированно сформулировал локальные особенности и отличительные признаки материальной культуры населения бронзового века Восточного Казахстана и выделил четыре этапа развития культуры. Он впервые исследовал поселения эпохи бронзы раннего, среднего и позднего периодов. В результате были получены принципиально новые данные, характеризующие облик материальной культуры древнего населения региона.

Изучение С.С. Черниковым древних выработок на медь, олово и золото в районе Калбинского и Нарымского хребтов явилось новаторством для того времени. Особое место в его работах заняли вопросы реконструкции производственной деятельности древних горняков и металлургов, воссоздание техники проходки горных пород в условиях Восточного Казахстана, что означало выход на глобальные проблемы палеоэкономики.

Новый этап в изучении этой проблемы начался в 2003 г. и связан с работами казахско-германской экспедиции на комплексе Аскаралы в пределах Дельбегетейского гранитного массива в отрогах Калбинского хребта, состоящего из рудников, поселений и некрополя горняков.

На участке площадью 1,6 x 0,5 км выявлено 50 горных выработок, 375 каменных орудий, изготовленных из особо прочных

горных пород – диоритовых и диабазовых порфиритов и туфогенных пород. Большинство из них имело 1-2 желобка для крепления рукояти. Функционально они подразделяются на молотки и крупные молоты (рудоотбойники) весом до 10 и более килограммов, кирки и кайла, мотыги.

На другом участке обнаружено несколько шахт, расположенных цепочкой протяженностью около 30 м по оси запад-восток, в соответствии с залеганием оловянного оруденения. Ширина выработок от 1,1 до 2,3 м, глубина - до 9 м. Стенки и потолки шахт тщательно обработаны. Как правило, с помощью пикетажа они приобретали целенаправленно смоделированную вогнутость. В протяженной штольне некоторых из них почти каждая полость-камера над ступенькой была увенчана плафонообразным сводом. У основания уступов отмечены единичные чашеобразные выемки, слу-

жившиеся, по всей видимости, в качестве опор для деревянных настилов, с которых велась разработка породы.

Поселения шахтеров-рудокопов расположены в непосредственной близости от шахт. Прямоугольные в плане жилые конструкции сложены с использованием гранитных плит. Культурные остатки прослеживались как внутри помещений, так и за их пределами. Керамический комплекс составляет посуда андроновско-федоровского типа, среди которой привлекают внимание многочисленные фрагменты репрезентативных, богато орнаментированных горшков. Выразителен набор костяных артефактов, включающий тупики из челюсти коровы, лоцила, астрагалы с одной пришлифованной стороной, отмечено ложковидное изделие. Единичны мелкие фрагменты бронзы, мотыжка из песчаника, глиняный обломок льячки, каменный молоток.

Погребения шахтеров находятся на возвышенном участке у подножия гранитной гряды, между поселением и горными выработками. Захоронения совершались в каменных ящиках, ориентированных по оси запад-восток, причем в них обнаружены останки полностью или частично сожженных трупов. Инвентарь представлен керамикой, каменными молотками, аналогичными найденным в горных выработках.

Многолетние раскопки проведенные Ф.Х. Арсланова, на разновременном некрополе у с. Зевакино, оказались успешными. В научный оборот вошел уникальный материал по эпохе бронзы Восточного Казахстана, раскрывающий, в частности, разнообразие погребального ритуала: внутримогильные сооружения представлены цистой, каменным ящиком, деревянным срубом и грунтовыми ямами с перекрытиями из каменных плит. Керамическая посуда с богатым

геометрическим орнаментом, бронзовые кинжалы и другие вещественные комплексы дают возможность отнести эти памятники к периоду расцвета культур бронзового века.

Судя по вещевому комплексу племен эпохи бронзы, в этот период применялись исключительно бронзовые и медные орудия. Многие ведущие типы металлических изделий, в том числе украшения, бытовали здесь на протяжении нескольких столетий, трансформируясь, видоизменяясь. Украшения традиционно считаются частью женского костюма. В месте с тем костюм, являющийся одним из критериев этнокультурной принадлежности, отражает социальный и половозрастной статус его обладателя. В нем преломились и мировоззренческие представления его создателей. Существует обширная коллекция женских украшений той далекой эпохи – наголовные, нагруд-

ные, для ношения на шее и руках. Благодаря археологическому материалу удалось во многом реконструировать как способ ношения отдельных категорий украшений, так и некоторые детали костюма. Наиболее распространены были бронзовые и золотые серьги с раструбом, которые составляли этнографическую особенность восточноказахстанских племен. В декор головных уборов входили подвески в полтора оборота, реконструируемые как декор налобной повязки или «оторочки» наушников шапочки. находка в сопредельном регионе мумифицированных останков женщины позволила совершенно по-иному реконструировать способ ношения таких подвесок. Оказалось, что несколько этих изделий продевали сквозь край ушной раковины на равном удалении друг от друга, а затем в них пропускали кожаный ремешок, обмотанный нитью, в результате получалось дугообраз-

не ушное украшение. Это подтвердилось также недавними находками подобных украшений в павлодарском Прииртышье. Традиционно женщины бронзового века носили шейные и нагрудные украшения, ожерелья из бронзовых и пастовых бус, подвесок, бляшек, просверленных раковин, клыков, зубов животных. Важным компонентом костюма был нагрудник – кусок ткани или кожи с нашитыми на него многочисленными бляхами, надеваемый, предположительно, на верхнее платье. Обувь украшали несколькими рядами нашитых бус. Украшения, обладающие особой сигнификативной функцией, кроме непосредственной эстетической роли, выполняли религиозно-магическую и этническую, а также служили показателем социальной и половозрастной принадлежности. В недрах эпохи бронзы в Восточном Казахстане возникли яркие прототипы, вы-

полненные в так называемой «сейминско-турбинской изобразительной традиции» и маркирующие истоки культуры и искусства древних кочевников. Это например, два каменных жезла с головками лошадей из окрестностей г. Семипалатинска (один из них хранится в музее Томского университета РФ) и шемонаихинский бронзовый кинжал с навершием в виде скульптурки лошади, а также кинжал с навершием в виде миниатюрной скульптурки горного барана, найденный в Уланском районе. В сейминско-турбинском стиле выполнена и серия наскальных изображений лошадей с характерной трактовкой корпуса, челки, головы.

В решении проблемы сложения и генезиса культур следующей исторической эпохи важная роль принадлежит материалам уникального археологического комплекса переходного облика 9 - 8 вв. до н.э., исследованного Ф.Х. Арслановой в пределах Зевакинского курганного поля. Они обнаружили устойчивое сохранение традиций федоровских племен в архитектурном облике и конструкции наземных сооружений, а также в погребальной обрядности и вместе с тем существенное изменение набора сопроводительного инвентаря, в частности, появления ножей с «аркой на кронштейне». Некоторая общность в обряде погребения и устройстве примыкающих друг к другу круглых оград прослеживается у позднебронзовых племен карасукской и раннекифской большереченской культур Сибири и Алтая. Получается, что население, хоронившее здесь своих покойников, вело родословную от племен андроновской культуры федоровского типа. Что касается вещественных находок, в частности упомянутых

ножей, то они однозначно имеют местные восточноказахстанские корни.

Дополнительные аргументы в пользу этого предположения получены с Новошувльбинского поселения металлургов 8-7 вв. до н.э., открытого на правом берегу Иртыша. Речь идет о фрагментах разбитых литейных форм, в которых отливали ножи с «аркой». находка литейных форм является бесспорным свидетельством местного производства ножей этой категории и существования тесных хозяйственных и, возможно, родственных связей населения, оставившего эти два памятника, на пороге новой, раннекочевнической эпохи. Не случайно и близкое расположение поселения от Зевакинского некрополя.

Новошувльбинское поселение по облику материальной культуры относится к кругу позднебронзовых культур и культур переходного от бронзы к железу периода. Его

обитатели были преимущественно оседлым и проживали в стационарных жилищах и достигли высокого уровня в медеплавильном и бронзолитейном производстве. Большая масса производственной продукции на поселении свидетельствует о довольно широких масштабах горнорудных работ в этом регионе и в кочевническую эпоху.

В плане определения преемственности культур и автохтонного развития населения региона представляет интерес некрополь позднего бронзового века Темир Канка (11 – 9 вв. до н.э.), исследованный А.Г. Максимова и А.С. Ермолаевой в 1981-1983 гг. В его материалах отчетливо прослеживается линия развития предшествующей культурной традиции и появления элементов новой эпохи.

На разных участках некрополя планиграфически выделяются ранние и поздние захоронения, которые различаются конструктивно. Простые ограды с одиночными или парными захоронениями в грунтовых могилах сменяются сложными сооружениями системой пристроек и каменных ящиков прямоугольной и подквадратной форм.

Выделяется также цепочка курганов с невысокими насыпями, обставленными плитами и содержащими от двух до шести захоронений. Под одной из насыпей выявлена двойная ограда, в устройстве которой прослеживаются две разнокультурные традиции: ранняя андроновская - ограда из плит, врытых вертикально, и новая кочевническая - кольцевидное сооружение из галечника вперемешку с гранитом. Положение и ориентировка погребенных во всех группах могильника аналогичны предшествующему федоровскому обряду захоронения, что еще раз подтверждает их преемственность.

Возникновение скифо-сакских традиций отмечалось и в сопровождающем инвентаре. Так, двухлопастный наконечник стрелы с опущенными жальцами из Темир-Канки типологически близок наконечникам со скрытой втулкой и слабо выделенным пером, широко распространенным на территории Восточного Казахстана и Южного Приаралья в 10- 8 вв. до н.э.

Измайловский археологический комплекс переходного от бронзы к железу периода, исследованный А.С. Ермолаевой характеризуется сильной смешанностью разнокультурных материалов разных эпох. Он интересен еще и тем, что является одним из немногих памятников на Иртыше, который можно связать на гипотетическом уровне с бегазинцами, продвинувшимися на восток от своего основного этноареала в Центральном Казахстане.

Материалы целого ряда комплексов (Зевакино, Измайловка, Когалы, Темир Канка и др.) подтверждают существование на данной территории памятников переходного периода и переходного облика, а также доживание в этом хронологическом промежутке памятников позднебронзового облика.

В эпоху бронзы процесс развития и дифференциации родоплеменных отношений и ранжированность некогда целостного социума, а также формирование новых мировоззренческих систем и религиозно-мифологических представлений вступает в новую, более высокую, фазу.

Наряду с небольшими одиночными и пристроенными друг к другу оградками патриархальных семейно-родовых кладбищ появляются крупные, иногда циклопических размеров, сложные погребально-поминаль-

ные сооружения, которые маркировали возникшие в эпоху бронзы социально-экономические различия и связанные с ними отношения. Свидетельство тому – каменные бронзовые наконечники булав (Малокрасноярка, Алаколь), которые принадлежали людям, наделенным особыми полномочиями и властью. Из общей массы людей выделялись касты военных, колесничих, жрецов и других, например служителей культа, которые упоминаются в текстах древнейших гимнов Авесты, Ригведы и др.

Отношение к среде обитания и формирование механизмов адаптации к природно-экологической обстановке, а также сложение систем мировоззренческих ценностей проявлялись у населения бронзового века по-разному. Культ солнца и других небесных тел, а также огня был всеобщим. Об этом говорят многочисленные изображения солярных знаков в петроглифах, литейная форма в виде диска с лучами, костяная бляшка с резным орнаментом в виде круга,

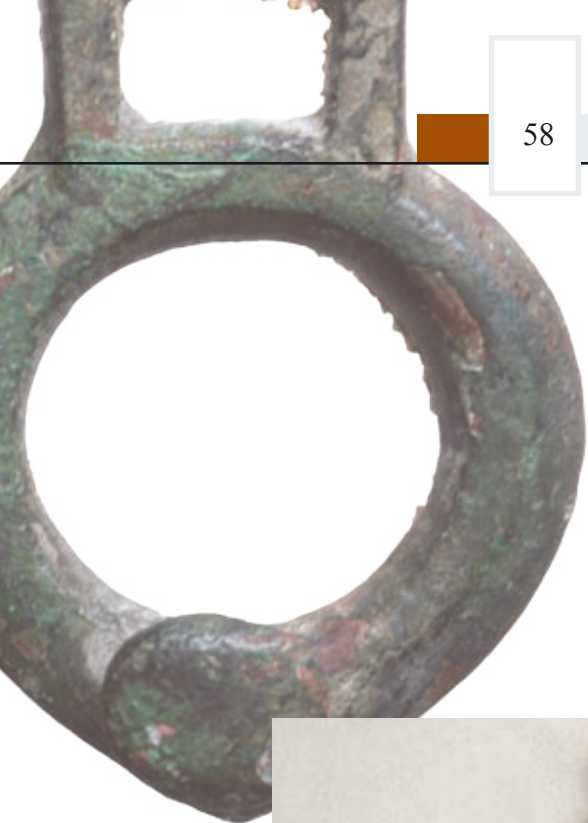
геометрические узоры на сосудах и т.д. В погребальной практике племен бронзового века четко прослеживается культ огня – трупосожжение, т.е. обряд очищения огнем. Кусочки красной охры, часто фиксируемые в погребениях, и особенно посыпка тела умершего красной краской свидетельствуют о важнейшей роли красного цвета – символа огня и солнца в ритуале и в мифологических представлениях людей.

Археологический материал красноречиво доказывает существование у них развитого культа предков и, естественно, веры в загробную жизнь. В свою очередь вера в продолжение жизни в инобытии предполагала строительство погребальных сооружений, причем согласно прижизненному статусу умершего с четко дифференцированным как по количеству, так и по качественному составу сопроводительным инвентарем. В эпоху бронзы институт служителей культа обретает еще более четкие формы. Жрецы различных культов сосредоточивают в своих руках не только религиозные, но и светские функции и становятся ключевыми фигурами в иерархической структуре общества.

СКИФ-САҚ ДӘУІРІНІҢ САЙЫПҚЫРАН САЛТ АТТЫЛАРЫ

Еуразияның қуандау аймақтарының кеңістігінде б.д.д. 2-1 мыңжылдық аралығы мен 1 мыңжылдықтың басы аса маңызды оқиғамен – мал бағудың көшпелі түрі қалыптаса бастауымен ерекшеленді. Жаңа шаруашылық іс-әрекет көшпелілер өмірінің рухани және материалдық салаларының барлығында дерлік түбегейлі өзгерістердің басталуына әкеліп соқты.

Ғалымдардың бір тобының пікірі бойынша, көшіп-қонуға ауысу мал басының көбейгенінің және мал бағу тәжірибесінің жетілгенінің заңды нәтижесі болған, екіншілері – бұл процеске географиялық фактор мен ауа райының тербелісі шешуші әсер етеді дегенді алға тартады. Бір нәрсе даусыз, – бірқатар кешенді себептердің ықпал етуінен Еуразиялық далалардың Ұлы белдеуіндегі халықтар шаруашылық жүргізудің жаңа түріне ауысады, оның қалыптасуы мен дамуы адамның табиғи ортаға бейімделуінің көрінісі болып табылады. Даланың қуандануы жағдайында көшпелі (және жартылай көшпелі) тектес шаруашылық ең оңтайлы-тұғын, әрі экономикалық тұрғыдан алғанда өзін толық ақтайтын, сондықтан ол 19 ғ. аяғына, 20 ғ. басына дейін айтарлықтай өзгеріске ұшырамай жетті.

Б.д.д. 9-8 ғғ. бері (бәлкім, одан да ертерек) атты адамдардың мініс малы ретінде пайдалана бастаған кезеңнен бастап едәуір жылдамдаған байланыстардың нәтижесінде конвергентті түрде немесе тікелей байланыстардың арқасында жалпы сипаты скиф-сақ тектес мәдениеттер қалыптасып дами бастайды. Бірақ ол мәдениеттердің әрқайсысы өзіндік тарихи даму кезеңдерін бастан кешіп, табиғи және этникалық ортаның әсерінен ерекшеленіп, көп жағдайда

жеке даралық сипаттарға ие болған. Тайпа аралық ауыс-түйістің кеңінен орын алған жағдайында жекелеген жаңалықтар мен мәдени алыс-берістер қай халықтың арасында болса да, тез тарайтын. Археологиялық тұрғыдан олар скиф ұштағаны делінетін қару, ат әбзелі және андық стиль үштігінің бірлестігімен сипатталады. Бүкіл Ұлы дала кеңістігінде алқабында бұрындары мәдениеттері әртүрлі болған тайпаларда жаңа, негізінен бірыңғайлы мәдениет нышандары байқала бастады.

Азия далаларының халықтары скиф-сібір мәдениетін тура өздерінің европалық замандастары секілді жасағандар қатарынан табылады. Олардың әлем мәдениетіне қосқандары отырықшы жер өңдеуші оазис тұрғындарының үлесінен еш кем емес.

Көшпелі халықтар тудырған өнер түрлерінің хас үлгілерінің сыры күнделікті тұтынудағы заттардың сыртын көркем декорациялық әдіптеу ғана емес, сонымен бірге бейнелеу үлгісіндегі мәтіндердің ерекше зооморфты код түрінде алға тартылуы, сондай-ақ, символдар мен сюжеттердің белгілі бір жиынтығы болып табылады.

Бұл еуразия көшпелілерінің дүниетанымын паш еткен ерекше және өзіндік белгілер жүйесі тұғын. Басқаша айтқанда, ан стилі делінетін үлгіде жасалған туындылар жалпы дүниетанымдық бағыт-бағдармен, дінмен, дүниепайыммен, магиямен, адамдардың қоршаған орта туралы түсініктерімен тығыз байланыста еді.

Андық стиль б.д.д. I мыңжылдықта жасаған басқа көшпелі қоғамдардағы бейнелеу канондары мен дәстүрлерінен анық өзгеше. Көне суретшілер шынайы бар аңдармен қоса өз кейіп-кескіндерінде бірнеше жануардың сипатын біріктірген фантастикалық мақұлықтарды да, нақтылар болсақ, гри-

фондарды бейнелейтін және «зоологиялық басқатырғыш» делінетін тәсілді де қолданулары сирек емес-тұғын. Мысалы, денесі мысық тектес жыртқыштікі, бірақ қанаты бар және құстүмсық аңдар; аттың басы мен денесіне таутекенің мүйізі мен құстың қанаттары құрастырыла бейнеленген жануарлар және т.б.

Шығыс Қазақстан өңірінің археологиялық тұрғыдан зерттелуі біркелкі емес. Ескерткіштердің аймақтық тұрғыдан екі топқа – солтүстіктік және оңтүстіктік болып бөлінеді, әрі мәдени көріністерінің этнографиялық айырмашылығы археологиялық материалдармен дәлелденеді. Солтүстік топқа мәдени тегі жағынан Таулы Алтай көшпелілерімен байланысты Ертіс аңғарының ескерткіштері кірді, ал Жетісу, Оңтүстік Қазақстан жағына ыңғай танытатын Зайсан көлі мен Тарбағатай жотасы аудандарының ескерткіштері оңтүстік топы құрды.

Шығыс Қазақстанның жерлеу рәсімдеріндегі соңғы қола дәуірі мәдениетімен үзілмес байланыс желісі болғанын Күрті қорымының қорғандары – Қазақ Алтайындағы Бұқтырма өзенінің жазира жазығында орналасқан ежелгі сақ ескерткіштерінің аса

белгілісінің материалдары айғақтайды. Жер бетінде “мен мұндалап” тұрған көне құрылыс нышаны өзен тасынан құралған шағын шеңбер түрінде, ал ішіндегі таяз көр шұңқырларында басын солтүстік-батысқа қаратып, бір қапталына жатқызып бүріскен күйінде жерленген мәйіттер. Бір қоршаудың жанына салынған қосалқы құрылыста аттың толық қаңқасы және үш тесігі бар мүйізден жасалған сулық табылды. Олардың жасы бүкіл кешеннің б.д.д. 9-8 ғғ. жататынын анықтады.

Сақ мәдени кешенінің бастапқы кезеңінің қалыптасуына А.В. Адриановтың Майемерде жүргізген қазба жұмыстарының материалдары және П.К. Фроловтың кездейсоқ олжалары, сондай-ақ, 1997 ж. Майемер 2 қорымында біз зерттеген жәдігерліктер жатады. Соңғысының жер үстілік құралымында да әйел жерленген ақымды көрі бар екі қатар шеңбер ізі байқалды. Қосалқы бұйымдардан қылшанның сүйек түймелері, алты қола және бір сүйек жебе ұштары сақталыпты. Жебе ұштары екі қанатты, ағаш өзек кигізетін тесік, ромбалық-ассимметриялық және ромбалық түрде. Олар б.д.д. 8-7 ғғ. ежелгі сақ ескерткіштерінде жиі кездеседі.

Майемер 2 қорымы шамамен 150 км шығысқа қарай Бұқтырма өзенінің бойында орналасқан Күртіге жақын.

Қазақ Алтайының ерте сақ мәдени кешендеріне аталмыш ескерткіштерден басқа Зевакино, Измайлов және Құрық 2 қорымдары, сондай-ақ, ішінде шеңберлене жатқан мысық тектес жыртықштардың бейнелері бар қола ат әбзелдері олжаланған Камышинка кіреді.

Соңғы жылдардағы зор жаңалыққа Ә.Т. Төлөубаев зерттеген ерте сақ уақытының

(б.д.д. 8-7 ғғ.) «патшалық» қорғандарының бірі Шілікті 2 (Бөйгетөбе) қорымы жатады.

Бір қорғанның астынан зерттеушіге жерлеу құрылысының маңызды құралымдық элементтерінің ізін табудың сәті түсті және ол қатты тоналған жерленімнен құйылған алтыннан тұратын, скифтік аң стилінде жасалған, патшаның жұрт алдына шыққанда киетін киімінің әшекейі болған көркемдігі аса жоғары мындаған бұйымдарды тауып алды. Моланың осы және басқа да нышандарында жұмыс істеу барысында Шілікті жазығының «патшалық» қорғандарының кейбірінің жер үсті құрылыстары шым, ағаш, ұсақ тас, саз қабаттарын күрделі кезектестіре салынғаны анықталды, ал толық тұрғызылып біткендегі пошмына кесік пирамида түрінде екені белгілі болды.

Ергеректе С.С. Черников зерттеген Шілікті даласының басқа бір қорғаны да қазіргі кезде РФ Мемлекеттік Эрмитажында сақталатын өзінің тамаша алтын олжаларымен атышулы еді. Әсіресе «ұшып бара жатқан» бұғыларды бейнелеген алтын тоғалары ерекше көз тартады. Олар тек бір жанынан, оң жағынан, аяқтарын бауырына алып, мүйіздерін арқасына тастаған күйінде бейнеленген, құлақтары мен көздері бирюзамен нақышталған. Бұғы бейнесін осылай түсініп қабылдау ежелгі көшпелілер ортасында кеңінен тараған болатын және кейбір зерттеушілердің пікірінше, құрбандық идеясын, құрбандық малын білдіреді. Болшам бойынша, көздері бирюза моншақтардан жасалған бүркіттер бейнеленген тоғыз алтын тоға, патшаның бас киімінің әшекейлері болғанға ұқсайды. Бұл заттарға баламалар Ешкіөлмес пен Майемердің ерте сақтық петроглифтерінен табылады, бірақ

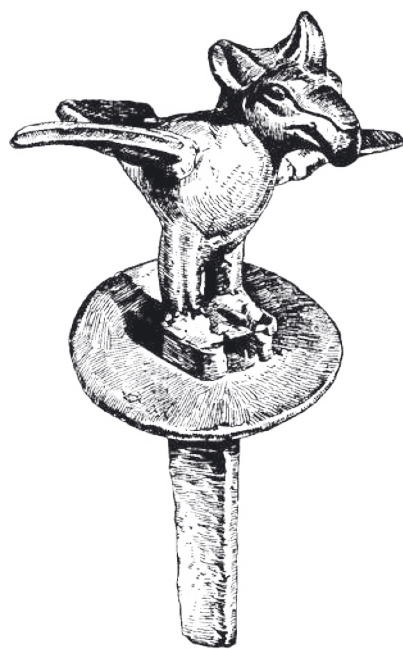

ең таңқаларлық ұқсастықты біздер Жетісудағы Жалаулы көмбесінен ұшыраттық.

Алтын фольгадан кесіп жасалған қабан бейнесі «тұяғының ұшына» кенет кілт тоқтай қалған жануардың жанынан бейнеленуін көрсетеді. Көздері иілген алтын қабыршақтан дәнекерленіп жабыстырылған балықтың көлемді бейнесі де аса қызықты. Желбезектері мен құйрығы бириюзаның жіңішке жолақтарынан текшеленіп жасалған. Бейне алтын сіркелерді дәнекерлеп жабыстыру технологиясын пайдалану арқылы қосымша безендірілген.

Жерлеу рәсімінің өзіндік ерекшеліктері бұл құрылысты б.д.д. 1 мыңжылдықтың басында Шығыс Қазақстан өңірін қоныс еткен көшпелі сақ тайпасының өкілдері тұрғызған деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Шілікті қорғанының тұрғызылған уақыты да б.д.д. 8 ғ. соңы мен 7 ғ. басы.

Қазақ Алтайында б.д.д. 1 мыңжылдықтың ортасында және екінші жартысында орын алған мәдени-тарихи процестерді қалпына келтіруде көшпелілер ақсүйегінің жерленімдеріндегі аса көркем бұйымдар – скиф-сібір аң стиліндегі делінетін ежелгі көшпелілер өнеріне тән ерекше мәнерде жасалған дүниежүзіне мәшһүр берелдік қорғандардың материалдары елден ерек. Микроауданның табиғи-ауа райлық ерекшеліктеріне орай ірі блоктардан тұрғызылған кейбір қорғандардың астында тоңазу линзасын құрайтын белгілі бір жағдайлар жасалған, сондықтан жерлеу камераларында көшпелі сақ ақсүйектеріне о дүниеде серік болуға тиісті заттар – киімдер, ат әбзелдері мен ағаш бұйымдар, ертоқым мен маталар, ағаш ыдыстар мен тері және киізден жасалған бұйымдар едәуір жақсы сақталған. Бұндай ескерткіштердің бірегей ерекшеліктері осындайында. Көне көшпелілер өз көсемдерін жерлеу үшін Қазақ Алтайының осы бір табиғаты тамаша әсем жерін кездейсоқ таңдамаған. Қорғандар орналасқан аңғар, әдетте, төңірегінен

едәуір биіктеу, жан жағы жасыл желекке толы таулармен көмкерілген жерде болады.

Көне адамдардың мифологиялық түсінігі бойынша таулар ерекше мағына арқалаған, себебі олардың шыңын құдайлар мекендеген, әрі қайтқан адамдардың жаны жоғарғы жаққа қарай аттанатын болған. Қорғанның тауда, тау өзенінің жағасында жоғарғы һәм төменгі әлемдерді байланыстыратын жерде орналасуы – астары терең нышанның белгісі. Аңғар мен жерленім құрылысы – қорған храмның рөлін атқарған.

Берел археологиялық кешені көлемі әртүрлі 70-тен астам жерлеу-аза тұту құрылысынан тұрады.

Берел даласының көне тұрғындары өз өміршілеріне қайтыс болғандардың денелерінің ұзақ уақыт бүлінбей сақталуына мүмкіндік беретін керемет қабірлер салған. Олар бальзамдау құпияларын білген, ал олардың тас құралымдардан құрылыс салу тәжірибесі жерлеу камераларында маусымдық тоңазу линзасының қалыптасуы мүмкіндігін қаперде ұстаған. Сірә, осы мақсатқа жету

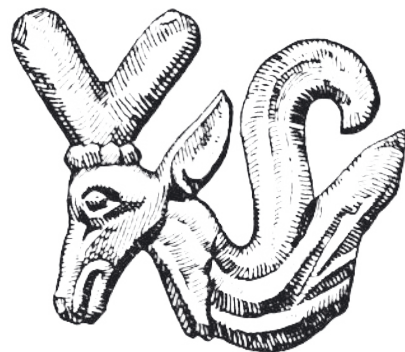
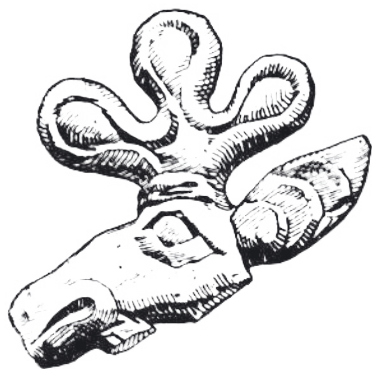
үшін жерлеу рәсіміне қатысты іс-шаралардың бәрі марқұмды тек белгілі бір кезеңде – жылдың белгілі бір уақытында ғана о дүниеге шығарып салуға рұқсат беретін қатаң ережеге бағындырылған болуы керек. Ең үлкен № 11 қорғанда патшалық құрған ер адам мен әйел жерленіпті; оларды жуан бал қарағайдың дінінен шабылған және қиманың ішіне жайғастырылған науа-табытқа жатқызған. Қиманың солтүстік қабырғасының сыртында 13 жылқы қойылған.

Аттар жүгендеулі және ертеулі, кейбірінің басына таутекенің мүйізі орнатылған (кейбір жағдайда олары табиғи көлеміндегідей) маска кигізілген. Ат өззелдерінің құрамдары – жүген, өмілдірік пен күйысқан, ертоқымның бөлшектері – тоғалар, сулықтар, салпыншақтар, ағаштан жасалған, кертпелі оюмен әшекейленген және алтынмен апталып, қалайымен қақталған екен. Ат өззелдеріне орналастырылған жануарлар бейнелерінің ішінде мысық тектес жыртқыштар, таутекелер мен тау қойлары, бұғылар, жыртқыш құстар және фантастикалық мақұлықтар – грифондар, өсімдіктік желілер бар. Көне көшпелілер өнерінде бірнеше жануарлардың түр-сипатын біріктірген фантастикалық мақұлықтың бейнесі үлкен орын алған.

Ағаштан ойылған жануарлардың көркемдігі жоғарғы деңгейдегі бейнелерімен қоса, берел қорғандарынан шыққан жәдігерлердің арасында көшпелілер үшін үйреншікті материал – киіз және, сондай-ақ, жүн жіптерінде анималистік бейнелердің аппликациялары, өсімдіктік және зооморфты желілерге құрылған ұлы суретшілердің туындылары да бар.

Берел қорғандары коллекциясында жүн жіптерінен біз сияқты арнайы ілмектің көмегімен жасалуы мүмкін қанатты тұлпардың мүйізді маскалы фигурасы тын жаңалық болып табылады. Даярлаудың

жоғарғы технологиясының, сүйікті бейнені жаңа қырынан көрсетудің және бояу гаммаларын таңдаудың өзара үйлесімі бұл туындыға ерекше тартымдылық дарытқан. Мысық денелі, адам басты фантастикалық мақұлық – сфинкстердің алтынмен апталған шағын ағаш мүсіндері де өте қызық. Сфинкстердің бастарына мүйізді тәж кигізілген. Жерленім тоналғандықтан бұл мүсіндердің алғашында қандай мақсатқа орайластырылғанын анықтау қиынға соғады, бәлкім, олар костюмнің құрамды бөлігі болар, мысалы бас киімнің сәні үшін жасалуы мүмкін.

Ат маскаларының төбесіндегі жануарлар мүйізі сәндік жабуларының нышанды элементтерінің бірі болып табылады. Таутекенің мүйізі іспеттес ағаш мүсіндердің терең мағынасы бұндай әдеттегі қолданбалы колөнер бұйымдарының шеңберінен тым шалғайда жатыр. Таутекенің бейнесі жоғарғы көсемнің атының сәндік әбзелдерінің басқа элементтерімен өзара байланысты. Бұны жерленген адамның таңдаулылығы туралы идеямен де байланыстыруға келеді. Таутеке – биік таулардың шыңын мекендейтін жануар, кеңістіктің ерекше сферасында, тек таңдаулылардың қолы жететін жерде тірлік жасайды, яғни көсемнің атрибуты ретінде пайымдалған. Көсемнің үш атының басындағы маскарлардағы таутекенің мүйізі жердегі әміршінің құдай болмысын һәм таңдаулы екенін паш етеді. Бұл жерде біз көптеген халықтардың мифологиясы мен өнерінде таутеке мүйізінің де бұғы, бұлан, бұқа және арқардың мүйіздері сияқты ерекше орыны бар екенін атап өтуді жөн көреміз.

Қайтқан әміршілердің денелерін бүзбай сақтауға тырысушылық сияқты көшпелілер

ақсүйектерінің молаларында мініс аттарын үйір-үйірімен жерлеу, сөз жоқ, олардың жоғары әлеуметтік статусын айғақтайды. Берелде байқалатын өлгендерді балызамдау және олар үшін қималар мен ғасырлық бал қарағайлардан ойылған арнайы құдықтарды салу Алтайдың көне көшпелілерінің жерлеу практикасында кеңінен орын алған үрдіс. Мумификацияның ұзақ уақытқа сақталуды, мүмкін, тіпті, қайтқандардың о дүниедегі өмірлерін жалғастыра берулерін қамтамасыз етуге талпыныстан туындағаны анық. Жерүсті және көр ішіндегі құрылыстардың құралымдық ерекшеліктері, заттық кешен, жерлеу рәсімінің көптеген элементтері мәдени анықтаушылық тұрғысынан қарағанда берелдің ерте көшпелілер қорғандарын Алтайдағы пазырық мәдениетінің соңғы кезеңіне жатқызуға мүмкіндік береді.

Егер осы ескерткіштердің мәдени төркіні зор сеніммен «пазырықтық» деп анықталғанымен, олардың этникалық анықталуы әзірге пікірталас туғызады. Аттары аңызға айналған «алтын қорыған грифтер» аримасптар, аргипейлер, исседондар және басқа да аталмыш мәдениетті жасаушылардың алтай өңірі мен оған жақын аумақтардағы орындарын дәл анықтауда осы күнге шейін бірауыздылық жоқ.

Осылайша, Берелден табылған бірегей олжалар біз қарастырып отырған дәуірдегі Қазақ Алтайы тұрғындарының мәдениеті мен өнерінің биік деңгейде болғанын айғақтайды. Ата-бабаларымыздың бай мұрасын зерттеу – өте қиын, әрі жауапты іс, десе де зерттеушілердің тынымсыз еңбегінің тамаша зейнетінің болары да сөзсіз.

Біздер үшін көне көшпелілердің өнері қазіргі кездегі түркі халықтарының, олардың ішінде қазақтардың бейнелеу өнері мен

қолданбалы қолөнерінің түпкілікті үлгісі болғаны өте маңызды.

Б.д.д. I мыңжылдықтың соңы (б.д.д. 4-1 ғғ.) ең алғаш Құлажорға ауылының жанынан табылған ескерткіштерде тіркелген жерлеу рәсімінің жаңа формаларының өмірге келуімен сипатталады. Осы кезеңнің бастапқы кезінде өлгендерді тас жәшіктерге салып, аттың немесе оның бір мүшелерін қоса көметін болған.

Бұйымдардың бір ерекшелігі – қыш және ағаш ыдыстардың аса көптігі. Құмыраларға қызыл бояу жүргізілген, тері ыдыстардың тігістерін имитациялайтын мәнәрлеп жабыстырылған жұмыр білікпен әшекейленген, табандық үстіндегі түрлері қола қазандарды еске түсіретін қыш ыдыстар көзге ерекше түседі.

Бұл мәдениеттің төркіні пазырық тектес ескерткіштерде анық байқалады, яғни оны жасағандар жергілікті тайпалық топ болған, сонымен қатар зерттеушілер құлажорғалық мәдениетте ғұндық сипаттардың нышаны бар екенін көрсете келе, оның б.д.д. 3-1 ғғ. солтүстік ғұндардың ықпалында болған халықтар тұрған Жетісуда табылған олжалармен ұқсастығын атайды.

Құлажорғалық мәдениеттің соңғы кезеңдегі (б.д.д. 2 ғ. – б.д. алғашқы ғасырлары) дамуында жерлеу рәсімі мен жерүсті һәм көршінің кұралымдарда Жетісуда табылған үйсіндік ескерткіштерге ұқсастық байқалады, бұл кейбір зерттеушілерге оңтүстік-шығыс халықтарының бір бөлігінің ғұндардың қысым көрсетуінен Шығыс Қазақстан өңіріне қарай ығысқаны туралы сөз қозғауға сеп болды.

Бір қытай жазба дереккөздерінде б.д.д. 3-1 ғғ. Тарбағатайдан Ертіске дейінгі аралықты мекендеген үге тайпасы туралы айтылған, бірақ Ертіс аңғарындағы құлажорғалық типтегі ескерткіштердің хронологиялық және этникалық атрибуциясын түбегейлі шешу алдыңғы уақыттың міндеті.

Халықтардың ұлы көшінің уақытындағы ескерткіштерді зерттеу осы тарихи кезеңдегі әлеуметтік-саяси жағдайды бағамдауға болатынымен өзекті.

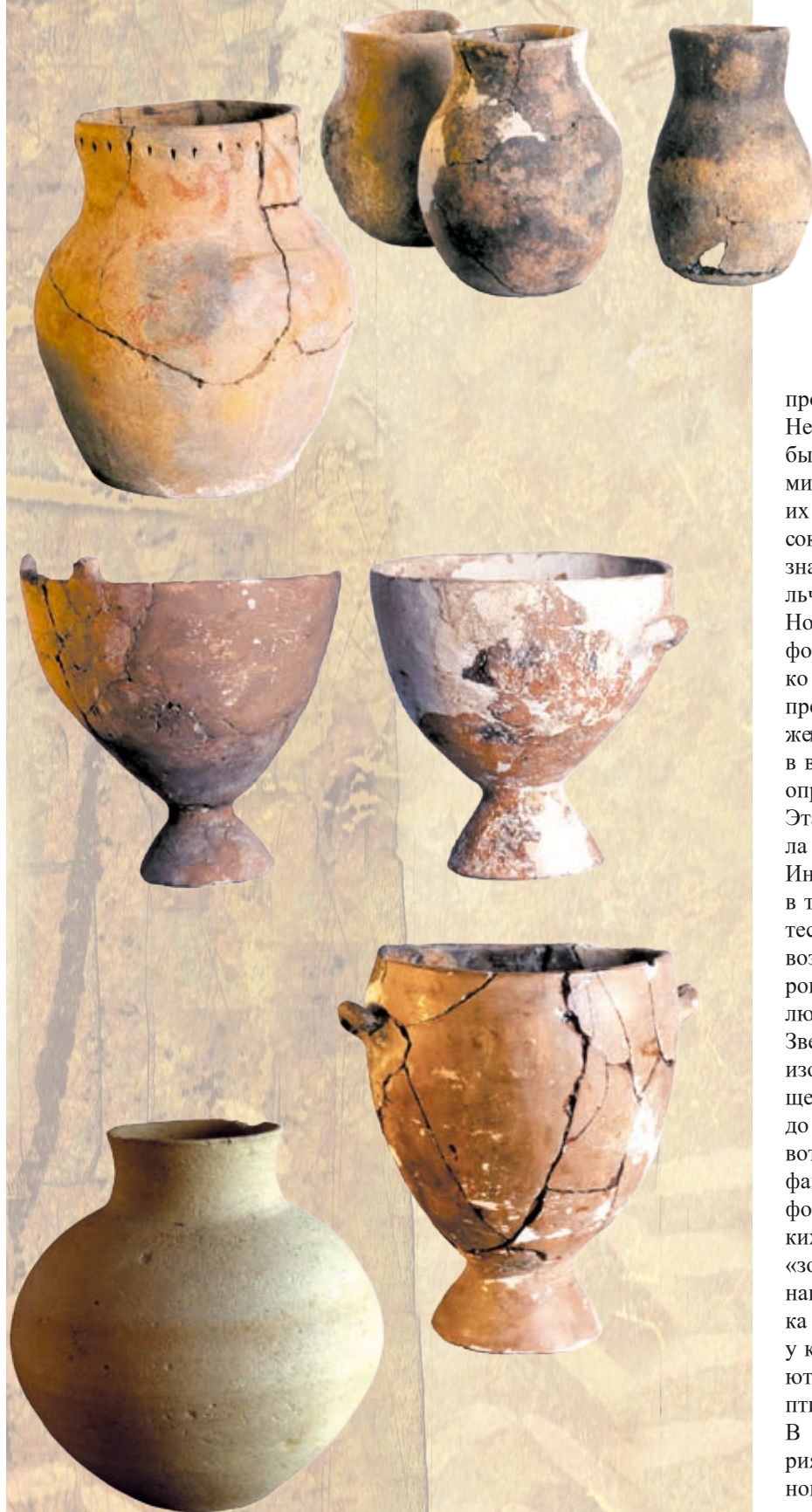
ВЕЛИКОЛЕПНЫЕ ВСАДНИКИ СКИФО-САКСКОЙ ЭПОХИ

Рубеж 2 – 1 и начало 1 тыс. до н.э. на просторах евразийской аридной зоны ознаменовался важным событием – становлением кочевых форм скотоводческого хозяйства. Новая хозяйственная деятельность обусловила существенные изменения почти во всех сферах материальной и духовной жизни скотоводов.

Согласно мнению одних ученых, переход к кочеванию стал закономерным результатом роста поголовья скота и освоения опыта ведения скотоводческого хозяйства, по убеждению других, значительную роль в этом процессе сыграли географический фактор и климатические колебания. Бесспорно одно, что под влиянием комплекса причин население Великого пояса евразийских степей переходит к новой форме хозяйства, функционирование и генезис которого послужил своеобразной формой адаптации человека к изменившимся условиям среды обитания. В условиях аридизации степей кочевой (и полукочевой) тип хозяйства был наиболее приемлемым и экономически оправданным, поэтому он просуществовал до конца 19 – начала 20 в. без существенных изменений.

С 9-8 вв. до н.э., возможно, еще раньше, конвергентно и в результате контактов, значительно расширившихся во многом благодаря освоению коня как средства верховой езды, на обширных степных просторах возникают и развиваются сходные в общих чертах культуры скифо-сакского типа. Но каждая из них вполне самобытна ввиду собственного исторического прошлого и особых условий обитания. Обширный межплеменной обмен способствует ускорению культурных заимствований, отдельные новации того или иного народа получают быстрое повсеместное распространение. Археологические материалы свидетельствуют, что прежде всего это касается так называемой скифской триады – оружия, сбруи и звериного стиля. У разных в прошлом по культуре племен сложилась новая культура, более или менее единообразная на всем

пространстве степей.

Нет сомнения, что народы азиатских степей были такими же творцами и создателями культур скифо-сибирского типа, как и их европейские современники. Их вклад в сокровищницу мировой культуры не менее значителен, чем населения оседло-земледельческих оазисов.

Номадические народы создали высочайшие формы искусства, следуя желанию не только художественно украсить поверхность предметов обихода, но и обогатить изображения содержательно посредством текста в виде особого зооморфного кода, а также определенного набора символов и сюжетов. Эта своеобразная знаковая система выражала мировоззрение евразийских кочевников. Иначе говоря, произведения, выполненные в так называемом «зверином стиле», были теснейшим образом связаны с общим мировоззренческим ориентиром, религией, миропониманием, магией, представлениями людей об окружающем их мире.

Звериный стиль четко отличался от других изобразительных канонов и традиций, существовавших в кочевых обществах I тыс. до н.э. Кроме реально существовавших животных, древние художники изображали фантастические существа, в частности грифонов, сочетающих в себе черты нескольких животных. К числу так называемых «зоологических головоломок» относятся, например, звери с телом кошачьего хищника и крыльями, клювом птицы; животные, у которых голова и туловище коня сочетаются с рогами горного козла и крыльями птицы, и др.

В археологическом отношении территория Восточного Казахстана изучена неравномерно. Однако полученные материалы

подтверждают правильность деления памятников на две группы – северную и южную в соответствии этнографическими различиями и культурными проявлениями. В северную группу вошли памятники долины Иртыша, связанные в культурном отношении с горноалтайскими кочевниками, в южную – из районов оз. Зайсан и хребта Тарбагатай, тяготеющие к памятникам семиреченско-южноказахстанского типа.

Преемственность погребального обряда ранних кочевников Восточного Казахстана с культурами поздней бронзы отражают материалы некрополя Курту – одного из известнейших раннесакских памятников Казахского Алтая, расположенного в живописной долине р. Бухтармы. Наземные сооружения представляли собой небольшие сложенные из речных камней кольца, которые содержали неглубокие ямы с погребениями. Умершие захоронены в скорченном положении, на боку, головой на северо-запад. В пристройке к одной из оград обнаружен полный скелет коня, роговые трехдырчатые псалии, позволяющие датировать весь комплекс 9–8 вв. до н.э.

К начальному этапу формирования сакского культурного комплекса относятся материалы раскопок А.В. Адрианова на Маймере, случайные находки из коллекции П.К. Фролова, а также с одного из раскопанных нами в 1997 г. объектов могильника Маймер 2. В наземной конструкции последнего также прослеживалось двойное кольцо с подбойной могилой, содержавшей женское захоронение. От сопроводительного инвентаря сохранились костяные застежки колчана, шесть бронзовых и один костяной наконечник стрел. Наконечники стрел – втульчатые, двухлопастные, асим-

метрично-ромбической и ромбической форм – имели широкое распространение в раннесакских памятниках 8-7 вв. до н.э. Территориально некрополь Майемер 2 близок Курту – последний находится примерно в 150 км к востоку.

Раннесакские комплексы выявлены в Зевакинском и Измайловском могильниках, а также на могильнике Курук 2. К ним относятся и случайные находки из Камышинки, среди которых зафиксированы изображения свернувшихся в кольцо кошачьих хищников.

К числу выдающихся открытий последних лет относятся материалы одного из «царских» курганов раннесакского времени (8 – 7 вв. до н.э.) некрополя Шиликты 2 (курган Байгетобе), исследованного А.Т. Толубаевым.

В погребальном сооружении под одним из курганов ученому удалось проследить важные конструктивные элементы и найти в сильно разграбленном погребении тысячи высокохудожественных изделий из литого золота, выполненных в традициях раннескифского звериного стиля и служивших украшением парадного облачения «царя». В процессе работ на этом и других объектах некрополя выяснилось, что наземные сооружения некоторых «царских» курганов Чиликтинской долины возводились путем сложного чередования слоев из кусков дерева, лесса, глины, щебенки, а в законченном виде приобретали форму усеченной пирамиды.

Другой чиликтинский курган, ранее исследованный С.С. Черниковым, также извест-

тен своими великолепными находками из золота, которые хранятся в Государственном Эрмитаже РФ. Особенно выделяются золотые бляшки с изображением “летающих” оленей. Они запечатлены строго в профиль, головой вправо, с поджатыми ногами; рога их закинута на спину, уши и глаза инкрустированы бирюзой. Такая трактовка образа оленя была довольно распространена в искусстве ранних кочевников и выражала, по мнению некоторых исследователей, идею жертвы, жертвенное животное. Девять золотых бляшек с изображением орлов со вставленными в глазницы бирюзовыми бусинами являлись, видимо, нашивками головного убора вождя. Аналогии этим предметам имеются в раннесакских петроглифах Ешкиольмеса и Майемера, но самые поразительные соответствия находим среди предметов Жалаулинского клада из Семиречья.

Изображения кабана, вырезанные из золотой фольги, представляют животное в профиль, в позе внезапной остановки, “на кончиках копыт”. Особенно интересно золотое изделие, объемно воспроизводящее рыбу, у которой припаяны глаза из согнутого золотого листа. Показаны плавники и хвост в виде бортиков из тонких пластинок бирюзы. Изображение дополнено цепочками из напаянных шариков зерни.

Особенности погребального обряда позволяют заключить, что его сооружали представители одного из сакских кочевых племен, обитавших в начале I тыс. до н.э. на территории Восточного Казахстана. Время сооружения «золотого» Чиликтинского

кургана также определяется концом 8 - началом 7 в. до н.э.

В реконструкции культурно-исторических процессов, происходивших в изучаемом регионе в середине и во второй половине 1 тыс. до н.э., исключительную роль играют материалы берельских курганов. Последние получили всемирную известность благодаря найденным здесь захоронениям кочевой знати и высокохудожественным изделиям, выполненным в особой манере, свойственной искусству ранних кочевников, – в так называемом скифо-сибирском зверином стиле.

Под некоторыми курганами, сложенными из крупнообломочных пород, в силу природно-климатических особенностей микрорайона, а также других факторов образовались линзы мерзлоты, поэтому в погребальных камерах неплохо сохранились предметы, сопровождавшие в инобытие представителей высшей знати сакского кочевого общества, – одежда, конское снаряжение и убрание из дерева, седла и ткани, деревянная посуда, изделия из кожи, войлока. В этом заключается уникальность подобных памятников.

Древние номады не случайно выбрали этот чудный по красоте уголок Казахского Алтая для погребения своих верховных вождей. Долина, где расположены курганы, значительно возвышается на местности и со всех сторон окаймлена высокими горами, покрытыми буйной таежной растительностью.

По мифологическим представлениям древних, горы наделены особым смыслом, так как на их вершинах обитают боги, в верхний мир уходят души предков. Местонахождение кургана в горах, на берегу гор-

ной реки, связывающей верхний и нижний миры, глубоко символично. Долина и само погребальное сооружение – курган выполняли роль храма.

Археологический комплекс Берел насчитывает более 70 погребально-поминальных сооружений различной величины. Древние жители возводили грандиозные усыпальницы для своих правителей, в которых тела усопших длительное время сохранялись нетленными. Они владели секретами бальзамирования, а их опыт строительства каменных конструкций учитывал возможность формирования сезонной линзы мерзлоты в погребальной камере кургана. Видимо, для достижения этой цели все мероприятия, связанные с погребальным ритуалом, были подчинены строгому регламенту, согласно которому проводы покойника в мир иной можно было осуществить только в определенное время года.

В самом крупном кургане (№ 11) были погребены царствующие персоны – мужчина и женщина; их уложили в колоду, вырубленную из ствола многовековой лиственницы и установленную внутри сруба. За северной стенкой сруба располагалось захоронение 13 коней. Кони были взнузданы и оседланы, головы некоторых из них облачены в маски, увенчанные деревянными рогами горного козла, в некоторых случаях в натуральную

величину. Детали конского снаряжения, в частности узды, нагрудного, подхвостного ремней, седла (бляхи, псалии, подвески, разделители ремней) изготовлены из дерева, украшены резными узорами и покрыты золотой фольгой и оловом.

Среди образов животных, запечатленных на предметах убранства коней, присутствуют кошачьи хищники, горные козлы и бараны, лоси, хищные птицы и фантастические существа – грифоны. Особой популярностью пользовался образ фантастического существа с признаками нескольких животных.

Мастера изображали животных не только на дереве, но и на более привычном для кочевника материале – войлоке. Кроме того, из шерстяных нитей они создавали истинные шедевры древнего искусства – аппликации с анималистическими образами, растительными зооморфными мотивами.

Совершенно новой в коллекции берельских курганов является фигура крылатого коня в рогатой маске, изготовленная, вероятно, из шерстяных нитей при помощи специального приспособления наподобие крючка. Высочайшая технология изготовления, оригинальная трактовка излюбленного образа и выбор цветовой гаммы делают это произведение особенно привлекательным.

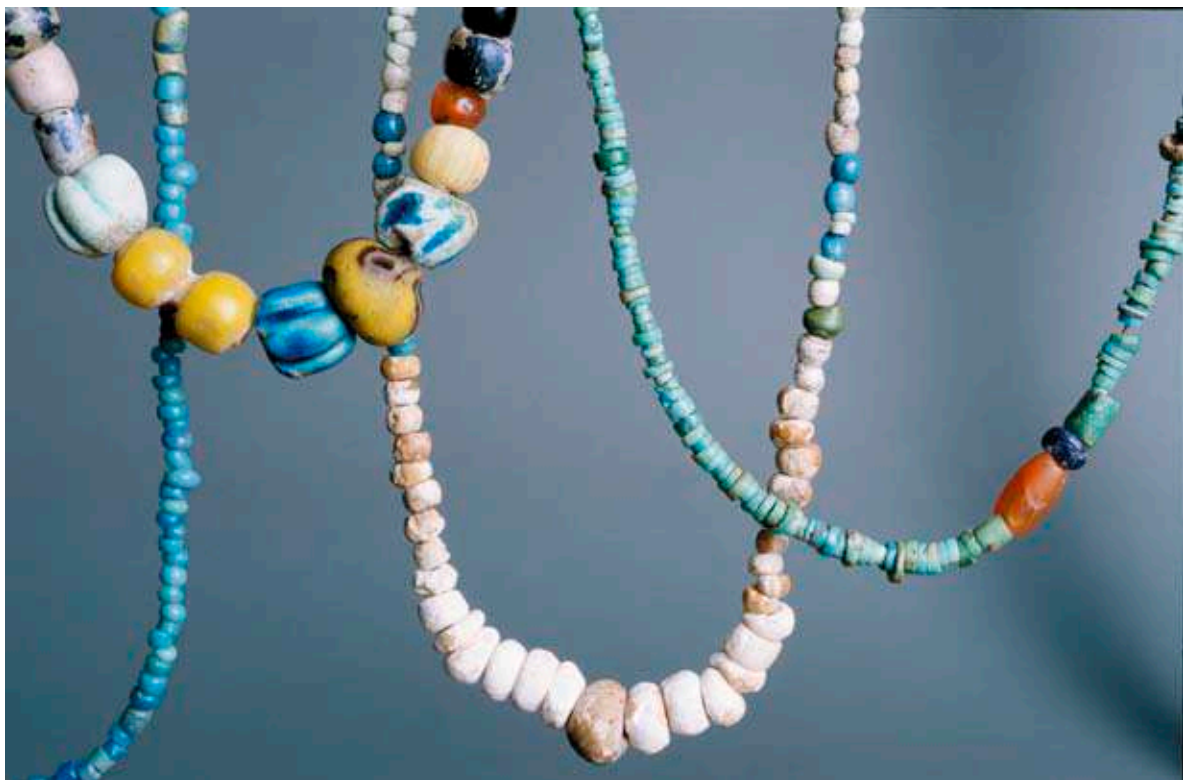
Интерес представляют миниатюрные дере-

вянные, покрытые золотой фольгой скульптуры сфинксов – фантастических существ с телом кошачьего хищника и человеческим ликом. Головы сфинксов увенчаны рогами коронами.

Знаковым элементом парадного облачения коней являются рога животных, венчавшие маски. Деревянные скульптуры в виде рогов горного козла несут глубокий смысл и выходят далеко за рамки обычного декоративно-прикладного назначения. Образ горного козла взаимосвязан с остальными элементами парадного убранства коня верховного вождя и может согласовываться с идеей избранности погребенного человека. Горный козел – обитатель небесных вершин, особой сферы пространства, доступной только избранным, ассоциировался вождем. Рога горных козлов на головных масках трех коней вождя подчеркивали божественную сущность и привилегирован-

ность земного владыки. Отметим, что рога горных козлов, равно как и рога оленя, лося, быка, архара занимают особое место в искусстве и мифологии различных народов. Погребение большого количества верховых лошадей в могилах кочевой знати, безусловно, подчеркивает высокий социальный статус усопшего. Бальзамирование умерших владык и помещение их в специально выдолбленные из лиственницы колоды, а затем в срубы диктовались стремлением сохранить их тела в нетленном виде, возможно, для продолжения жизни в инобытии. Прослеживаемся в Береле, было широко распространено в погребальной практике древних кочевников Алтая. Конструктивные особенности наземных и внутримогильных сооружений, вещевой комплекс, фиксируемые элементы погребального обряда позволяют в плане культурной атрибуции отнести курганы ранних кочевников к позднему этапу

пазырыкской культуры Алтая.

Если культурная принадлежность исследуемых памятников определяется с большей долей вероятности как пазырыкская, то этническая атрибуция их остается открытой. Нет единого мнения о том, где в пределах алтайского субрегиона и прилегающих к нему территорий обитали легендарные ари-маспы, “стерегущие золото грифы”, аргиппеев, исседоны и др. – возможные создатели названной культуры.

Несомненно лишь, что, уникальные находки из Береля свидетельствуют о высоком уровне культуры и искусства, а также о сложной системе мировоззрения населения Казахского Алтая в рассматриваемую эпоху.

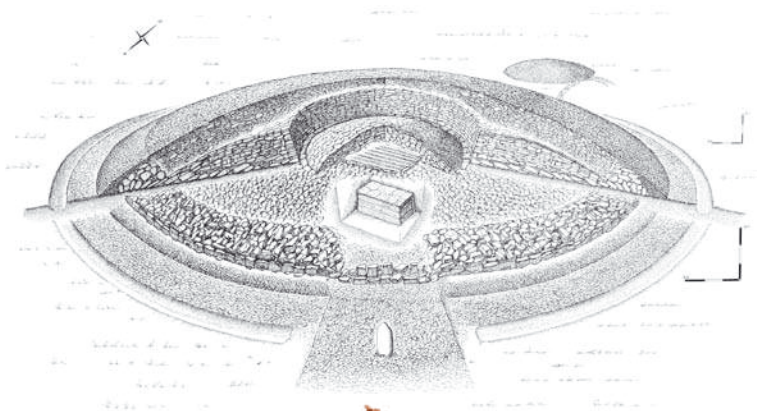
Конец 1 тыс. до н.э. (4-1 вв. до н.э.) характеризуется также появлением нового погребального обряда. Впервые он зафиксирован в памятниках у аула Кулажурга: умерших укладывали в каменные ящики и сопровождали захоронением коня или его частей.

Истоки этой культуры явно прослеживаются в памятниках пазырыкского типа, т.е. ее создателями была местная племенная группа. В то же время исследователи отмечают наличие гуннских черт в памятниках кулажургинской культуры, проводя аналогии с находками из Семиречья, где в 3-1 вв. до н.э. обитали народы, входившие в сферу влияния северных хуннов.

На позднем этапе (2 в. до н.э. – первые века н.э.) развития кулажургинской культуры в

погребальном обряде, конструкции наземных и внутримогильных сооружений наблюдается сходство с синхронными усуньскими памятниками из Семиречья, что дало повод некоторым исследователям говорить об инфильтрации в Восточный Казахстан ввиду натиска хунну части населения с юго-востока.

В одном из письменных китайских источников сообщается о племенах уге, населявших территорию от Тарбагатая до Иртыша в 3-1 вв. до н.э., но окончательное решение проблем хронологической и этнической атрибуции памятников кулажургинского типа в долине Иртыша еще впереди.

Исследование памятников эпохи великого переселения народов, дает представление о актуально для выяснения социально-политической ситуации в этот исторический период.

ОРТА ҒАСЫРЛАРДЫҢ ҚАҺАРЛЫ ЖАУГЕРЛЕРІ

Шығыс Қазақстандағы ғұн-сармат уақытының және халықтардың Ұлы көші дәуірінің ескерткіштері әлі жүйеге келтірілген жоқ.

Бірінші мыңжылдықтың ортасына таман Орталық Азия далалардың кең-байтақ кеңістігінде кейіннен күдіретті Түркі қағанатын құрған ертетүркілік этносаяси бірігудің иеліктері белгі бере бастайды, кейіннен бұл жерде Батыс Түрік қағанаты құрылды. Батыс Түрік қағанаты құрамына қазіргі Шығыс Қазақстан өңірі де кірген болатын. Осы кезеңнің ескерткіштері өңірде аз зерттелген, сондықтан да тек бірнеше қорғандардың материалдарымен ғана сипатталған.

Алтайда «берелдік тип» деген атпен белгілі 4-5 ғғ. жатқызып жүрген ескерткіштер шоғыры оқшауланған. Соңғы зерттеулер ежелгі түркі мәдениетінің хронологиялық шеңберін бірнеше жүзжылдықтарға кеңей-

туге мүмкіндік береді.

Көнетүркі заманына Берел қорымындағы соңғы жылдары зерттелген бірнеше ескерткіштер жатқызылды. Қасында мініс аты, садағы, жебесі, найза, пышағымен қоса тар ақымға қойылған жасы 40-50 шамасындағы ер адамның зерттелген мәйіті ғалымдардың әдеттен тыс қызығушылығын тудырды. Оның киімдері жүннен тоқылған болып шықты. Мүйізден жасалған кішігірім салпыншақ, сірә, бойтұмар болса керек. Бұл заттардың түрі архаикалы, әрқилы ішінара тырнақтың да, азудың да, тұмсықтың да белгілері қылаң береді. Одан басқа, тоғалар арасынан бір құс пен жануардың өткір қарумен сызып салынған суреттері бар қоладан жасалған түрі ерекшеленеді. Бұл қорғанның ерекшелігі сонда – текше пошымды қоршау сияқты жерүсті құралымы, көлемі бойынша жерлеу камерасының көлемінен төрт есе үлкен және кең шеңбер-

дің көмегімен көне көшпелілер дәуірінің ескерткіш нышаны – 2 300 жыл бұрынғы тон линзасында бүлінбей жатуының арқасында бірегей материалдар берген қорғанмен байланысуы Қазақ Алтайы үшін теңдессіз құбылыс. Бұл қорғанда тіркелген жерлеу рәсімінің бүгінгі таңда тіркелген ескерткіштер арасында тікелей баламасы жоқ. Әдетте, текше немесе тікбұрышты жоспарланған қоршаулар символдық сипатты, ал ондай сипат аза тұтушылық рәсімдері кезінде жасалуы мүмкін. Табылған қару-жарақтарды шартты түрде екіге бөлуге болады – қоян-қолтық ұрыстың және ара қашықтық ұрыс қарулары. Бірінші топқа найза мен пышақ, екіншісіне – жебелер, садақ жапсырмалары жатады, соңғысына қарап, қарудың түрін табуға болады: күрделі құрамды, серпілісі қатты садақ.

Бұл олжалардың бәрі б.д. 6-7 ғғ. өзінің алдындағы архаикалық дәуірдің басқа

дүниеге өткен адаммен қатынас жасауының элементтерін сақтай алған, атап айтқанда, жерленген адамды шығысқа қарату, жылқыны немесе оның мүшелерін, терісі мен сирақтарын қосалқы жерлеу, өзіндік бетбедері бар мәдениеттің болғанын айғақтайды.

Берелдегі ортағасырлық көненің көзін зерттеуде әзірге тек бір объект ғана зерттелген, онда стела тұрпатты тастарды қырлы бөренелер сияктандырып, қоршаудың шығыс жағына қояды екен.

Тағы бір көптеген тас мүсіндерді тікбұрышты қоршаудың шығыс жағына орнатқан көне түркі дәуірінің қызықты кешені Шыңғыстауда Сарыкөл көлінің маңында табылды. Бұнда бір тас мүсіннің астынан кішігірім алтын құмырашадан, салтанат киіміне тігілетін алтын және күміс жапсырындылардан, найзаның темір ұшынан, кіреуке пластиналарынан және ат әб-

зелдері – үзенгі, ауыздық, тартпа айылбасынан тұратын көмбе табылды.

Орта ғасырлардың аздаған материалдары Қазақ Алтайын қоныс еткен ерте түріктердің ескерткіштерін этномәдени атрибуциялауда сөзсіз қызығушылық тудырады. Бұл жақта 9-10 ғғ. қимақы көнеліліктер тәуір зерттелген.

Нарративті дереккөздердің мәліметтері бойынша, б.д. I мыңжылдығының соңына таман Жоғарғы Ертіс жағалауында тіршілік кешкен, жалпы жинақылық этникалық атауы «қимақтар» болып келетін тайпалар 9-10 ғғ. өздерінің ірі одағын құрған.

Бұл халықтың пайда болуы туралы мынандай аңыз бар: қимақтардың атасы Шад деген біреу Ертіс жағасына өзінің ағаларымен ұрсысып қалған соң келеді. Содан кейін оған туыс татар тайпаларынан тағы жеті адам келіп қосылады: Ими (Еймүр), Имак, Қиатар, Баяндер (Байырку), Қыпшак,

Лаңықаз және Ажлад. Осыдан кейін олар көпсанды халыққа айналады. Кейбір зерттеушілер бұл аңыз 7 ғ. ортасында шынымен орын алған оқиғаны білдіреді деген ойда.

Қимақтардың төркін қонысы, болжам бойынша, Солтүстік-Шығыс Монғолия даласы болған. Қазіргі таңда орныққан түсініктерге сай, Ертістің жоғарғы жағында саяси гегемонияға қол жеткізген қимақтар ірі этносаяси бірлестік құрған. Қимақ мемлекетінің астанасы Ертіс бойының бір жерінде орналасқан, оған Орта Шығыстан ибн Бәкір, әл-Идриси және Гардизилер еңбектерінде сипатталатын керуен жолдары баратын болған. Қимақтардың қонысы Ертістің шығыс жағындағы кеністіктерде де орналасқан.

Жоғарғы және Ортаңғы Ертістегі қимақ ескерткіштері негізінен жерлеу қорғандар түрінде табылған. Қимақтардың саяси бірлестігінің құрамының бүкіл күрделілігі 9-10 ғғ. қимақтардың археологиялық ескерткіштері зерттелген Жоғарғы Ертістің бойындағы (Зевакино, Қоғалы, Қарашат, Меновце, Пчела, Славянка, Тұсқайың, Юпитер, Ақши, Измайловка, Белокаменка, Темірқаңқа II, Ахмерово және т.б.) елді мекендердің ортағасырлық тұрғындарының жерлеу рәсімінің әртүрлілігінде көрініс тапқан.

Қимақтар қайтыс болған туыстарын көр қазып, тас жәшіктерде және лахатқа жерлеген. Жер үсті жерлеу ескерткіштері – жұқа

тастармен тығыз плиталар қосып жабылған тікбұрышты немесе шеңбер түрінде жоспарланған қоршаулар. Сирек жағдайда қоршаудың бұрыш-бұрышына тік тастар оналастыратын болған.

Жерленгендер тікбұрышты жер көрде шалқасынан, ұзына бойына, бастарын шығысқа немесе солтүстік-шығысқа қарата жатқызылады.

Қимақтарда “ұзын қорғандар” делінетіндер кенінен тараған. Онда бірнеше жерленімдер бір үйіндінің астында солтүстік–оңтүстік бағыты бойынша созылып жатады, бірақ әрбір жерленім жеке қоршауда орна-

ласады.

Жерленімдердің бірқатарында адам мәйітіне қатарластыра сол бағытта жерленген жылқылар бар. Ескерткіштерде жерленімдердің бірнеше тобы бір бірінен анық ажыратылады. Жерленгендерді шығысқа (солтүстікке ауытқушылығымен) қарата жерлеу және қорғанасты жерлеулер – жеке және қасындағы атпен (соңғысы көбірек) негізгі сипат.

Жоғарғы Ертіс бойындағы қимақ жерленімдері екі категориядан тұрады – атпен қоса жерлеу немесе оның жеке мүшелерімен және аттардың еш қалдығынсыз жерленім-

дер. Аспен жерленген адамдардың молалары құралымы бойынша бірнеше топқа бөлінеді: қарапайым жердегі көрлер және қосымша ақымы барлары.

Бір қорғанның астындағы бірнеше моладан тұратын ескерткіштер де кеңінен тараған, ондайдың бір кешенінде мәйітті көму және өртеу рәсімдері қатар-қабат қолданыла берген. Зевакино ауылындағы бірнеше қорғандарда соғыс пен тұрмыс құралдарымен бірге көмілген адамдар мәйітінің өртенген қалдықтары тіркелген. Мәйітті өртеп көмген жерленімдер көп емес, сондықтан олар этномәдени атрибуция тұрғысынан ерекше

қызығушылық туғызады.

Ескерткіштердің ерекше тобын аза тұту қоршаулары құрайды, оларда адамның мүрдесі болмайды. Бұндай қоршауларда жануарлардың сүйектері, құдайы тамақтан соңғы қыш ыдыстардың сынықтары жатады, және, ең бастысы – құрбандыққа шалынған жылқылардың терілерін іліп қоюға арналған сырықтарды орнату үшін қазылған шұңқырлар орны табылады.

Қимақ ескерткіштерінің жерлеу бұйымдары негізінен қару-жарақ пен ат әбзелдерінен тұрады, еңбек құралдары сирек кездеседі. Ең кеңінен тараған құралдарға пышақ,

қайрақ және төлкелі балта, шаппа-шот жатады. Қару-жарақтар темір тұзу алдаспаннан, сәл қайқылау қылыштардан, найзалардан, көптеген үш қалақты және үш қырлы-қалақты жебе кірістерінен, сирек – кимасы ромба пішініндегілерден тұрады. Жекелеген жағдайда жебенің сүйек кірістері кездеседі.

Ортағасырлық көшпелілердің өте жіктелген қоғамындағы әлеуметтік дәрежесіне қарай өлгендерді жылқылармен қоса жерлейтін болған: олар көрге жүгенделген, ерттелген, кейде аса бай жабдықталған әбзелдерімен – ертоқымымен, жүген шылбырымен, әртүрлі жапсырмалы тоғалармен әшекейленген өмілдірік-күйысқанымен бірге көмілсе, адамдар оған қоса бес қаруымен, үй тұрмысы қолданысындағы заттарымен, әшекейлерімен бірге жер қойнына тапсырылған. Ыдыстардың ішіне көбінесе қойдың құйрығы мен темір пышақ салып қоятын болған.

Қолданбалы қолөнер туындылары, өсімдіктік және зооморфты желілерге құрылған өрнектік композициялар қимақтардың биік мәдениетін паш етеді.

Бұл тарапта 1970 жылдары Ф.Х. Арсланова зерттеген Зевакино моласынан табылған қылыштың қынабының күміс әшекейлері ерекше қызығушылық тудырады. Қынаптың астыңғы шетінде ұзын етек-жеңді шапан киген, біреуі шертпелі аспапта ойнап отырған екі адамның суреті бар. Ал аспалы қайыстың бекітіндісінде тамаша көрініс бейнеленген – малдас құрып отырған адам, оның екі жағында қаздардың геральдикалық суреттері бар. Қосалқы бұйымдардың көп бөлігін қару-жарақ құрайды: қимақтардың жаугерлігі туралы жазба деректерді растайтын алдаспандар, қылыштар,

садақ, жебелер. Рефлексияланатын күрделі құрамды садақпен және сәл қайқылау балдағы шығыңқы қылышпен қаруланған, сондай-ақ, өздері ойлап тапқан атты әскерлік ұрыс тактикасы бар қимақтардың жеңіл жаяу әскерінің атағы ерекше атышулы болатын.

Қимақтардағы қоғамдық өмір мен мемлекеттік билік туралы жазба дереккөздерінде жөндеп жазылмаған. Олардың патшаларының қаған деп аталғаны белгілі, әскерилер кастасы болған. Қимақтар туралы генеологиялық аңыздарда құлдар мен еркін қауымдастық мүшелері туралы айтылған.

Қимақ халықтары табиғат стихиясына табынған. Гардизи мәліметтері бойынша, қимақтар Ертіс өзеніне құрмет көрсететін болған, оған тәу еткен және өзен – қимақтардың құдайы дейді екен. Айдаһарды олар өзен киесі деп табынған, сондықтан мифологияда, бейнелеу өнерінде және декоратив-

ті-қолданбалы өнерде балық, айдаһар, жылан және басқа су пантеонының өкілдерінің желісі едәуір орын алған. Зевакино мола-сынан табылған бір қола айнадағы руникалық жазу Жоғарғы Ертіс бойының 9–11 ғғ. – тұрғындарының, кем дегенде, “ұзын қорғандар” делінетін ескерткіштерді қалдырғандарының түркі тілді екенін айғақтайды.

Ғылымда ортағасырлардағы этникалық орталығы Жоғарғы Ертіс алқабында, яғни, Қазақ Алтайындағы, наймандар мәдениетінің материалдық (заттық) белгілерін археологиялық тұрғыдан анықтап, оларды басқалардан ажыратып бөлу мәселесі әлі қолға алынбаған.

Қазіргі қимақтарға сөзсіз теліп жүрген Ертіс бойының көптеген ескерткіштердің белгілі бір бөлігі 11-13 ғғ. бәлкім, одан да ертерек, наймандар мемлекеті өмір сүрген кезеңнен қалуы мүмкін.

ВОИНСТВЕННЫЕ КАТАФРАКТА- РИИ ЭПОХИ СРЕД- НЕВЕКОВЬЯ

Памятники гунно-сарматского времени и эпохи великого переселения народов в Восточном Казахстане еще не подвергались систематизации. К середине 1 тыс. на огромных просторах центрально-азиатских степей обозначились владения раннетюркских этнополитических объединений, создавших могущественный Тюркский каганат, а после его распада - Западно-тюркский каганат.

В состав последнего входила и территория современного Восточного Казахстана. Памятники этого периода в регионе слабо изучены и представлены материалами лишь нескольких курганов. Последние исследования на Алтае выявили пласт памятников 4-5 вв. определяемых как «берельский тип». К древнетюркскому времени относится несколько курганов некрополя Берел, исследованных в последние годы. Исключительный интерес представляет погребение одного из курганов. Его наземная конструкция представляет собой подквадратную ограду, по параметрам примерно в 4 раза превосходящую размеры погребальной камеры. В ней находились останки 40 – 50-летнего мужчины, вооруженного луком, стрелами, копьем, ножом, совершенное в узком подбсе в сопровождении верхового коня. Его одежда была изготовлена из войлока. Свообразным оберегом, видимо, являлась небольшая роговая подвеска. В ее архаичной, полиморфной форме прослеживаются признаки и клыка, и когтя, и клюва. Среди бляшек выделяется одна, выполненная из бронзы, с процарапанным изображением двух животных. Особенность данного кургана заключается в том, Обряд погребения, зафиксированный в этом кургане, на сегод-

нышний день не находит прямых аналогий в синхронном круге памятников. Обычно подквадратные и подпрямоугольные в плане ограды имеют символический смысл, возможно, они создавались во время ритуалов поминального характера. Предметы вооружения условно можно разделить на две категории – оружие ближнего и дальнего боя. К первому виду относятся копье и нож, ко второму – стрелы, накладки на лук. По последним предметам можно определить тип оружия сложносоставной рефлексированный лук.

Все эти находки свидетельствуют, что сложившаяся здесь самобытная культура в 6-7 вв. н.э. сохранила архаичные элементы предшествующей эпохи, в частности в ритуале обращения с умершим восточная ориентировка погребенного, сопроводительное захоронение коня или его частей, или шкуры коня с конечностями.

За все время изучения средневековых древностей на Береле пока исследован лишь один объект, где с восточной стороны оградок устанавливали стеловидные камни в виде небольших брусков.

Еще один интересный комплекс древнетюркской эпохи выявлен неподалеку от оз. Сарыколь в горах Шынгыстау в Абайском районе. На нем множество каменных изваяний установлено с восточной стороны прямоугольных оград. У основания одного из изваяний найден клад, состоящий из миниатюрного золотого кувшинчика, золотых и серебряных нашивок на парадную одежду, железного наконечника копья, панцирных пластин и предметов конского снаряжения – стремян, удила и подпружных пряжек.

Материалы эпохи средневековья несомненно важны в плане хронологической и этно-

культурной атрибуции памятников ранних тюрок, населявших территорию Казахского Алтая, ибо здесь достаточно хорошо исследованы кимакские древности 9-10 вв., но крайне слабо изучены собственно древнетюркские культурные комплексы.

По данным нарративных источников, в Верхнем Прииртышье в конце 1 тыс. н.э. обитали племена с кочевническим укладом жизни, известные под общесобирательным этнонимом «кимаки», образовавшие в 9-10 вв. н.э. кимакское племенное объединение.

О происхождении этого народа существует генеалогическая легенда, согласно которой предок кимаков некий Шад появился на Иртыше после ссоры со старшими братьями. Некоторые исследователи полагают, что легенда отражает реальные события середины 7 в.

Исходным ареалом обитания кимаков были, предположительно, степи Северо-Восточной Монголии. По существующим ныне представлениям, завоевав в верховьях Иртыша политическую гегемонию, кимакки создали крупное этнополитическое объ-

единение. Столица кимакского государства находилась где-то на Иртыше, куда из Среднего Востока вели караванные пути, описанные в сочинениях ибн Бахра, ал-Идриси и Гардизи. Кимаки проживали и восточнее Иртыша.

Памятники кимаков Верхнего и Среднего Прииртышья представлены курганными могильниками. Сложность этнического состава кимакского политического объединения обусловила разнообразие погребального обряда: умерших хоронили в грунтовых ямах, в каменных ящиках и в подбсе. Наземные сооружения – ограды, прямоугольные или округлые в плане, покрывали панцирными плитами и землей. Изредка по углам оград устанавливали стелы. Погребенные располагались в прямоугольных грунтовых ямах на спине, в вытянутом положении, головой на восток или северо-восток. Иногда могильная яма имеет подбой вдоль

северной стенки. Обычно это одиночные захоронения.

У кимаков были широко распространены так называемые длинные курганы, вытягивается по линии север – юг. В них под одной насыпью располагаются несколько погребений, но каждое из них находится в отдельной смежной оградке.

Значительное число погребений сопровождается захоронением коня, обычно уложенного параллельно человеку, с такой же ориентировкой. Четко выделяются несколько групп погребений. Характерна восточная (с отклонением к северу) ориентировка погребенных и подкурганые захоронения - одиночные и с конем (преобладают).

Верхнеиртышские погребения с труположением представлены двумя категориями – с конем или его частями (шкурами?) и без конских остатков. Конско-всаднические могилы различаются по конструкции: про-

стые грунтовые ямы с приступками и ямы с подбсем.

Известны и коллективные усыпальницы с несколькими могильными ямами под одной курганной насыпью, сочетающие в одном комплексе обряды труположения и трупосожжения. На некрополе у с. Зевакино зафиксированы захоронения кремированных останков людей в сопровождении предметов вооружения и быта. Погребения с трупосожжением немногочисленны, поэтому особенно интересны в плане этнокультурной атрибуции.

Особую категорию памятников составляют поминальные ограды, как правило, без погребений. Обычно в них находят кости животных, обломки керамических сосудов, оставшиеся после трапезы, но главное – ямы для установки жердей, на которые вывешивали шкуры жертвенных коней.

Погребальный инвентарь кимакских памятников состоит главным образом из предметов вооружения и конского снаряжения, реже – из орудий труда (ножи, оселки и

втульчатые топоры-тесла). Оружие представлено прямыми железными палашами и слабо изогнутыми саблями, копьями, многочисленными трехлопастными и трехгранно-лопастными наконечниками стрел, иногда – ромбическими в сечении. В единичных случаях попадаются костяные наконечники стрел.

В зависимости от социального положения умерших сопровождали захоронения коней. Последних помещали в могилу взнузданными и оседланными, нередко с богатым комплектом снаряжения – седлом, уздечным набором, нагрудными и подхвостными ремнями, украшенными разнообразными накладными бляшками, регламентированным набором оружия, предметами домашнего обихода, украшениями. Вместе с посудой нередко клали курдюк овцы и железный нож.

О высокой культуре кимаков свидетельс-

твуют великолепные произведения декоративно-прикладного искусства, орнаментальные композиции из растительных и зооморфных мотивов.

Примером могут служить серебряные украшения ножен сабли из Зевакинского могильника, исследованного Ф.Х. Арслановой в 1970 г. прошлого века. На кончике ножен изображены два человека в длиннопольных халатах с длинными рукавами, один из которых играет на струнном инструменте. На креплении для портупейного ремня изображена замечательная сцена – человек в позе лотоса, с обеих сторон которого помещены геральдические рисунки гусей. Значительную часть сопроводительного инвентаря составляют предметы вооружения: палаши, сабли, лук, стрелы, которые подтверждают сведения письменных источников о воинственности кимаков. Особо славились кимацкая легкая кавалерия, во-

руженная сложносоставными рефлексирующими луками и слабоизогнутыми саблями с напускным перекрестием, а также изобретенная ими тактика конного боя.

Подробностей об общественной жизни и структуре государственной власти у кимаков письменные источники не сообщают. Известно, что у них царь именовался каганом, существовала каста военных. В генеалогической легенде о кимаках упоминаются рабы и свободные общинники.

Кимацкие народы поклонялись природной стихии. Согласно сведениям Гардизи, они оказывали уважение реке Иртыш, считали ее и говорили, что река – бог кимаков. Духом реки они почитали дракона, поэтому в мифологии, изобразительном и декоративно-прикладном искусстве мотив рыб, дракона, змеи и других представителей водного пантеона занимает значительное место. Руническая надпись на бронзовом зеркале

из Зевакинского могильника свидетельствует о тюркоязычности населения Верхнего Прииртышья в 9–10 вв. по крайней мере той его части, которая оставила так называемые длинные курганы.

В исторической науке пока не предпринималась попытка с позиций археологии проследить культуру средневековых найманов, этническое ядро которых находилось в Казахском Алтае, в бассейне верхнего Иртыша. Вполне возможно, что какая-то часть средневековых памятников, безоговорочно

относимых в настоящее время к кимакским племенам, могла быть оставлена найманами в 11–13 вв. (или еще раньше?), т.е. в период их этнополитической консолидации и сложных взаимоотношений с соседними племенами и государственными образованиями, но в конфессиональном отношении еще не связанный с глубоким процессом исламизации.

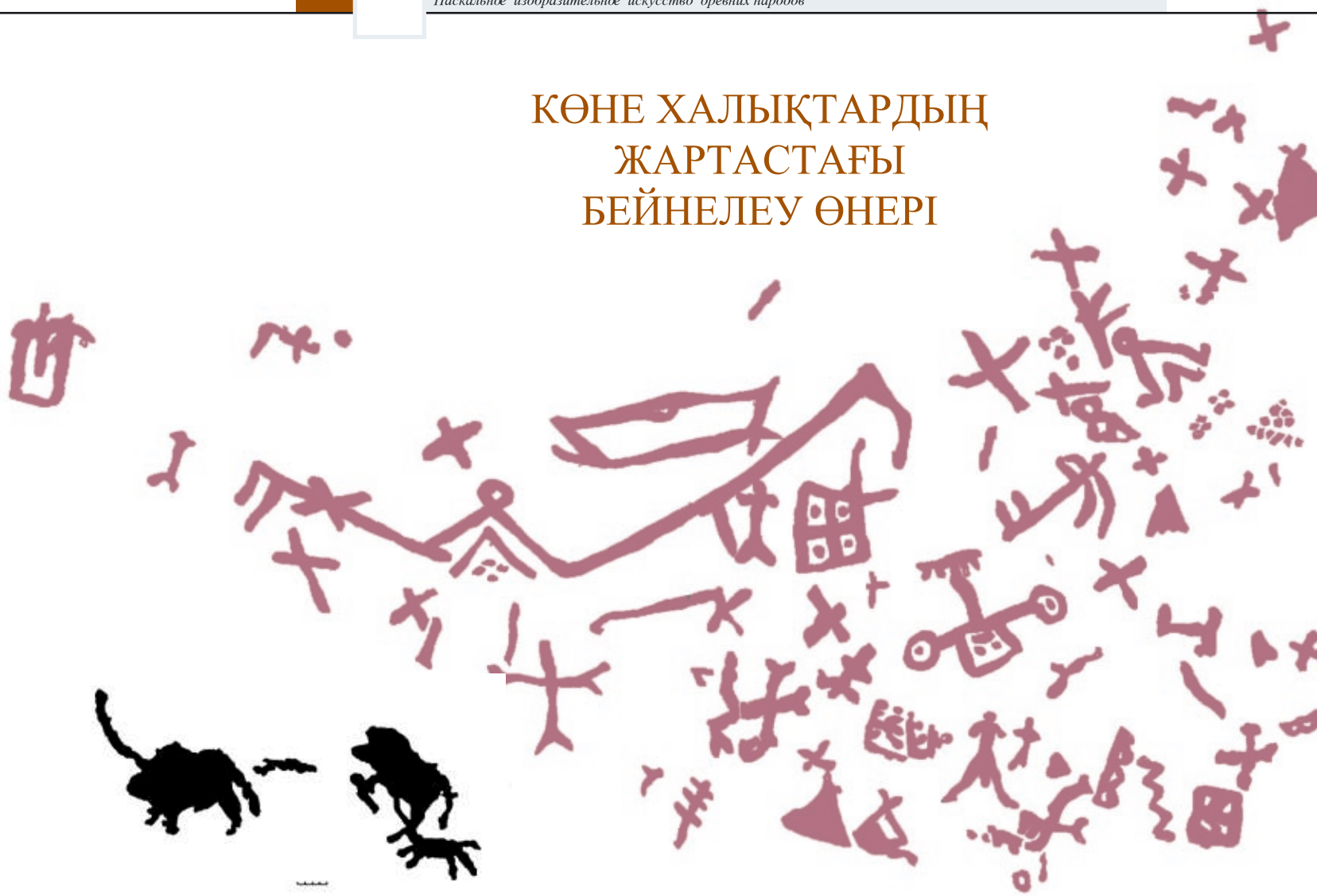

КӨНЕ ХАЛЫҚТАРДЫҢ ЖАРТАСТАҒЫ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ

Жартастағы суреттер – қызыл охрамен боялып немесе тас бетіне қашалып, сызылып салынған суреттер адам баласы жасампаздығының көнеден келе жатқан түрі болып табылады. Сондықтан петроглифтер барлық кұрлықтарда кеңінен тараған. Бұл әртүрлі елдердің тарихы мен мәдениетінің көп салалы қайнар көзі болғандықтан, соңғы жылдары ежелгі адамдардың дүниетанымын қайта қалпына келтіріп түсіну мәселесімен айналысатын зерттеушілердің назарын өздеріне қатты аударды, бірақ дереккөздерді талдаудың әдістік және әдістемелік принциптерінің жетілмегендігінен кейбір кемшіліктердің орын алып, өткір пікірталас туындататыны да рас.

Қазақ Алтайында тас дәуірінің әртүрлі кезеңдеріне нақтылы жататын жартастағы бейнелер әзірше табылған жоқ, десе де, олардың келешекте ашылып қалу ықтимал-

дылығы жоққа шығарылмайды. Өңірдің жартастағы бейнелерінің негізгі дені қола дәуіріне жатады, және осы тарихи уақыттың аясында ертелеу, не кейіндеу кезеңдерді ажыратудың сәті түсіп жатады.

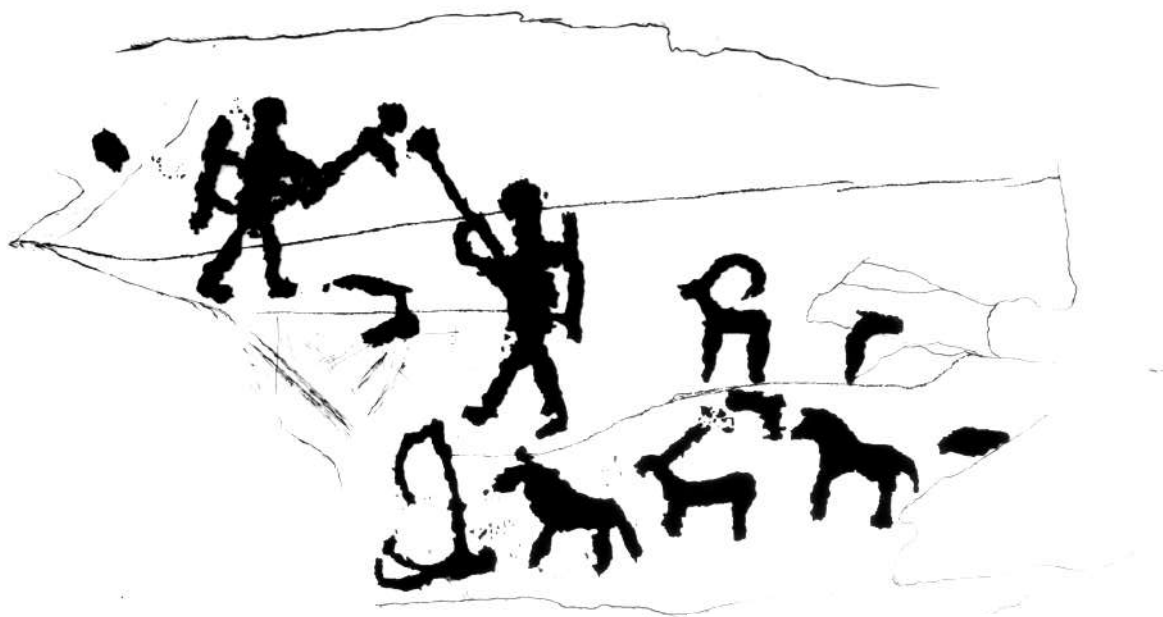
Негізінен сұр, бұжыр граниттің бетіне охрамен салынған суреттердің тобы Ертістің жоғарғы жағында – Смолянка, Бұқтырма, Манат, Жантас, Сартымбет және басқаларының маңайынан ұшырасқан.

Ұлан ауданындағы Бестерек ауылынан солтүстік-батысқа қарай 3 км жердегі Ақбауыр үңгірінің төбесіне охрамен салынған символдық таңбалар палеометалл дәуірі (б.д.д. 3 мыңжылдықтың соңы, 2 м.ж. басы) өнерінің аса маңызды ескерткіші болып табылады.

Негізгі мағыналық салмақ, әрине, белгілердің – айқыштар, үшбұрыштар, ирек, үзік сызықтар, нүктелер, тікбұрыштар және басқалардың өзінде, олар әдетте, бірне-

ше антропоморфты фигуралар мен конус түріндегі үйлердің, сондай-ақ, төңкерілген қалпындағы екі тұтас дискілі дөңгелегі бар дертелі арба мен таутекенің төңірегіне топтастырылған. Үңгірге кіре беріс жердегі суреттердің біраз бөлігі жойылып кеткен, десе де, үңгір белгілерінің барлығының мағыналық мазмұнына әртүрлі түсініктеме берерде оларды жартас бетіне бір мезгілде, мүмкін, әлдебір күнтізбелік рәстелік жөн-жоралғыларды үңгір алдындағы алаңқайда атқару барысында салынған біртұтас бейнелік, әрі идеографиялық мәтін ретінде қарастырған жөн. Осылайша, бұл символдық белгілердің мағынасын ашатын кілт солардың өзінде, рас, оларды табиғи орта мен үңгірдің өзіндік (оның төбесінде тесігі бар) архитектурасының аясымен ұштастыра қарастыру керек. Төбедегі тесік біздердің және басқаларымыздың тарапынан осы күнге шейін үңгір суреттері мазмұнының

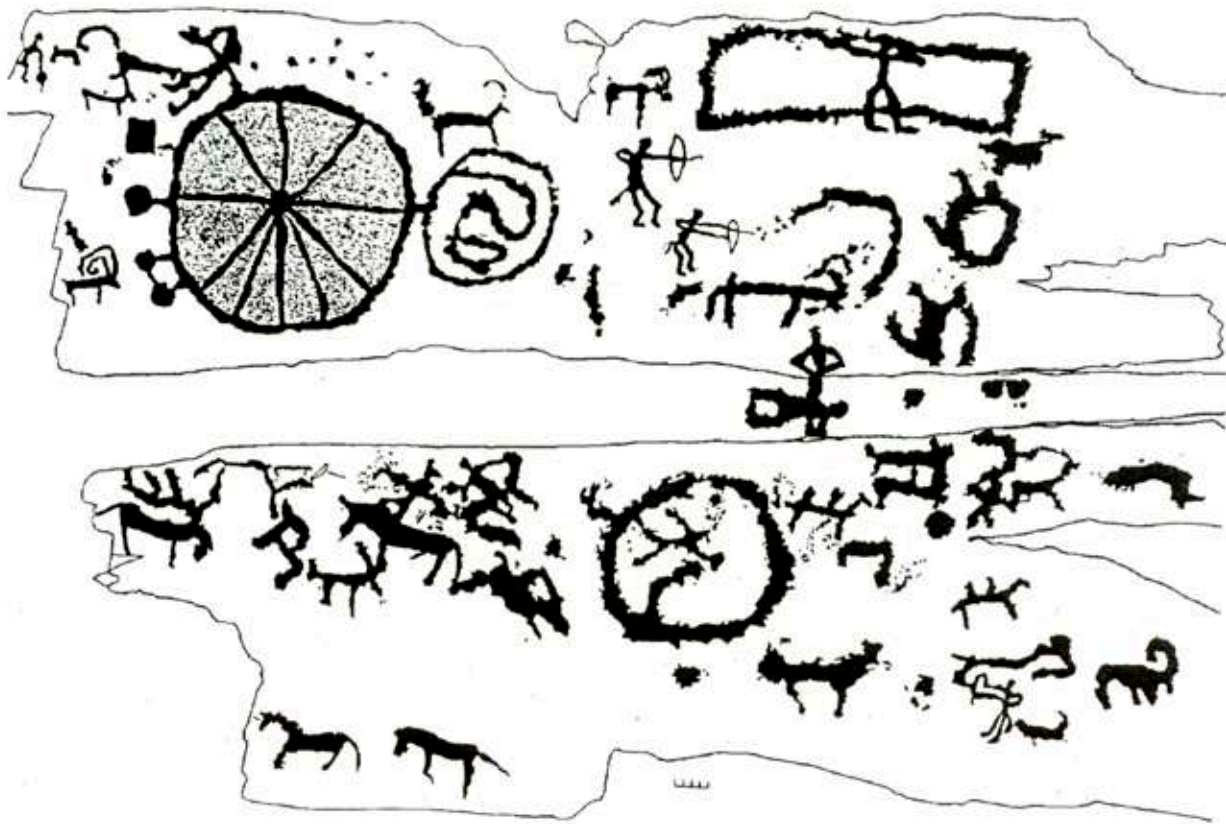

байыбына барудың әртүрлі варианттарын құруға жарамды маңызды бір элемент ретінде қарастырылып келген болатын, алайда, көнекөз қарттар бұл үнгірдің төбесі осыдан 70 жылдай бұрын бүтін болғанын айтты. Үнгір жазбаларын және оның айналасын зерттеуге, кейбір Ресей ғылымдары сияқты археоастрономикалық тұрғыдан қарауға болады, бірақ ондай тандаудың болашағы күмәнді.

Көп жағдайда аңшылық, рәсімдік, соғыс әрекеттерімен және басқа да түсініктермен байланысты көпфигуралы мағыналық композицияларға біріктірілген жабайы аңдар мен үй малдарының және қолында немесе қасында әртүрлі тұрмыстық заттар, қару-жарақтар бар адамдардың, сондай-ақ, символдық таңбалар – солярлық, таңба түріндегі суреттердің көпшілігі осы тарихи дәуірге тиесілі.

Доғаша иірілген жыртқыштар мен басқа

да көрнекті элементтерді тастың қатты бетіне қашап салу өте қиын болғанымен, ерте темір дәуірінің петроглифтері бөрінен бұрын скиф-сібірлік аңдық стилінің өзіндік болмысы және ерекше динамикалық қасиетімен сипатталады. Мысалы, Маймер, Құлажорға петроглифтерінің ішінде ерте сақ кезеңінің суреттеріндегі бұғылардың мүйіздерін арқасына қайқайта тастаған және тұяқтарының ұшында тұрған, көздері, құлақтары, кекілдері айшықты салынған фигуралары немесе сол уақыттың Шілікті қорғандарындағы алтын тоғаларындағыдай бүркіттің мойнын бұрып, артына қараған бейнесі көркемдігімен көз тартып, бірден байқалады. Көп жағдайда әртүрлі кезеңге жататын жартастағы суреттердің топтастырылуы өмір сүруге қолайлы жон-жота, сай-салаларда орналасқан әртүрлі уақыттық некропольдарға жақын ыңғайластырылғандықтан, оларды бірқатар жағдайда қорған

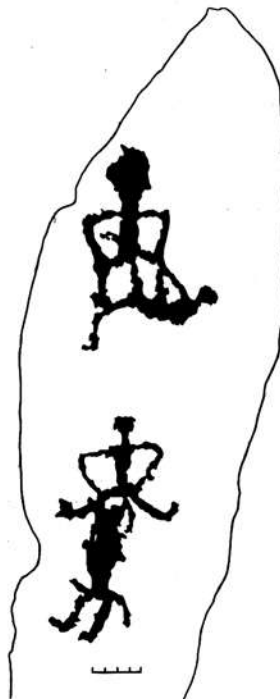

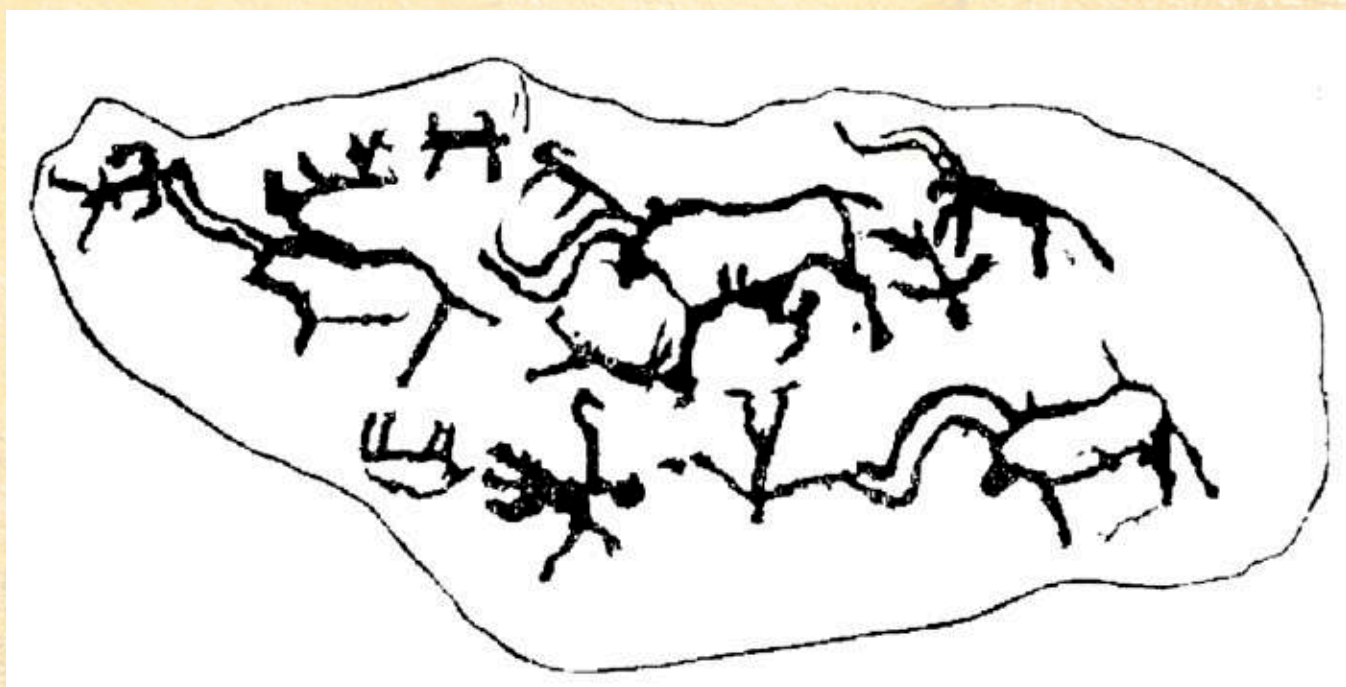
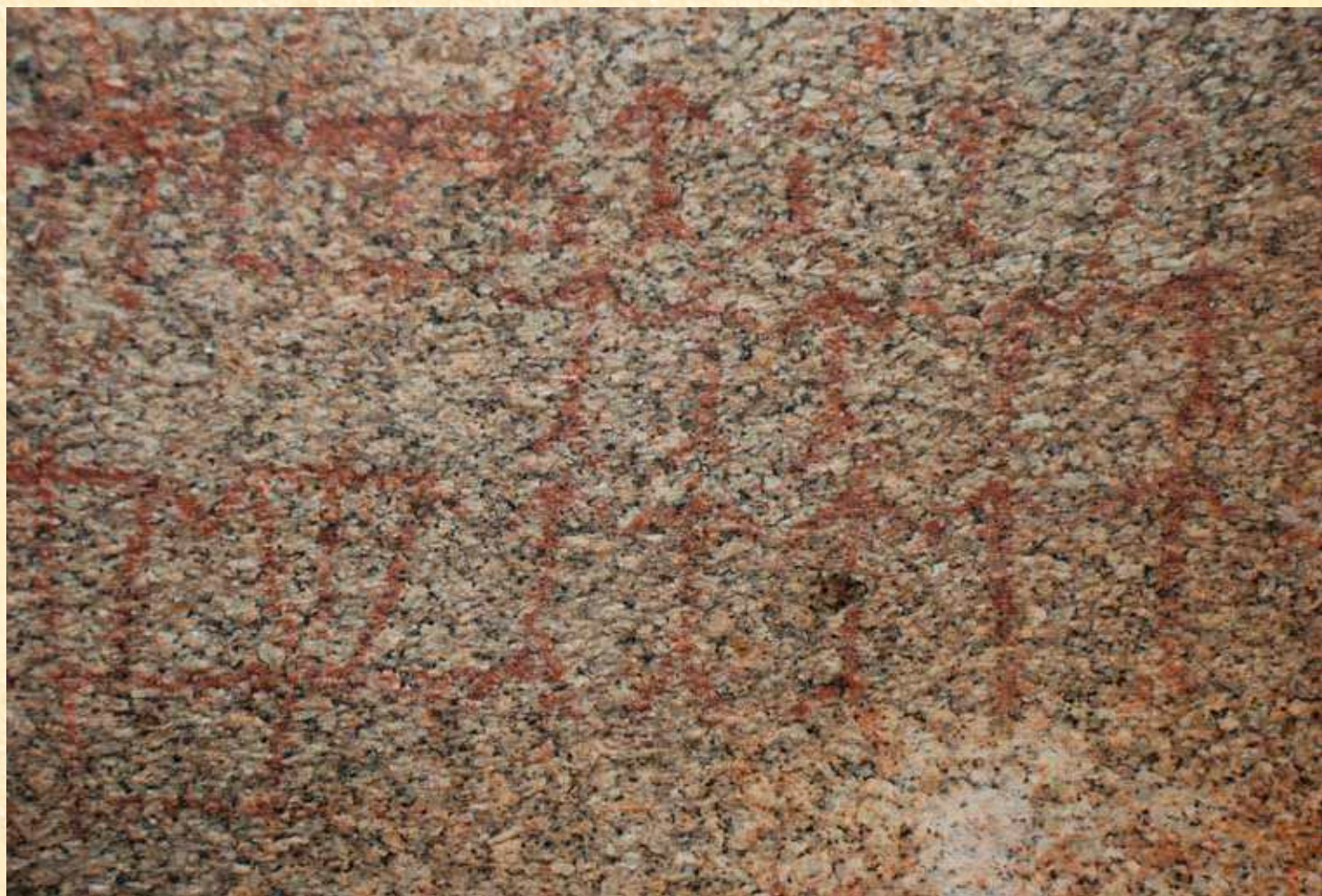
дардан шыққан материалдарымен уақыты жағынан дәлме-дәл келіп жатады.

Ортағасырлық дәуірде Шығыс Қазақстан өңірі көне түркілік мемлекеттердің құрылуына байланысты жүрген этносаяси оқиғалардың қак ортасында орналасқанына және қорғандар мен тас мүсіндердің көптігіне қарамастан, түркілердің тек өзіне ғана тиесілі әскери катафрактар мен салт атты ту ұстаушылардың суреттері Жетісу өлкесімен салыстырғанда, сиректеу кездеседі. Ту ұстаған салт аттылардың бірін-саран бейнелелері Бозамбай ауылы маңында тіркелген.

Әңгімелі сюжетке құрылған және таңба түріндегі белгілермен қосарланған этнографиялық суреттер өңірде мүлдем жоқтың қасы.

Осылайша, Шығыс Қазақстанның жартастағы бейнелері тақырыбы, салу техникасы, репертуары және басқа да белгілері

бойынша кең байтақ ортаазиялық өңірдің бейнелік ескерткіштерінің шеңберіне кіреді де, осынысымен мыңдаған жылдар бойы Еуразия халықтарының бейнелеу канондары мен стилдерінің, жалпы жасампаздық іс-әрекеттерінің, идеялық дүниетанымдық негіздерінің дамуы мен мәдени генезистік процестерінің ортақ болғанын айқын көрсетеді.

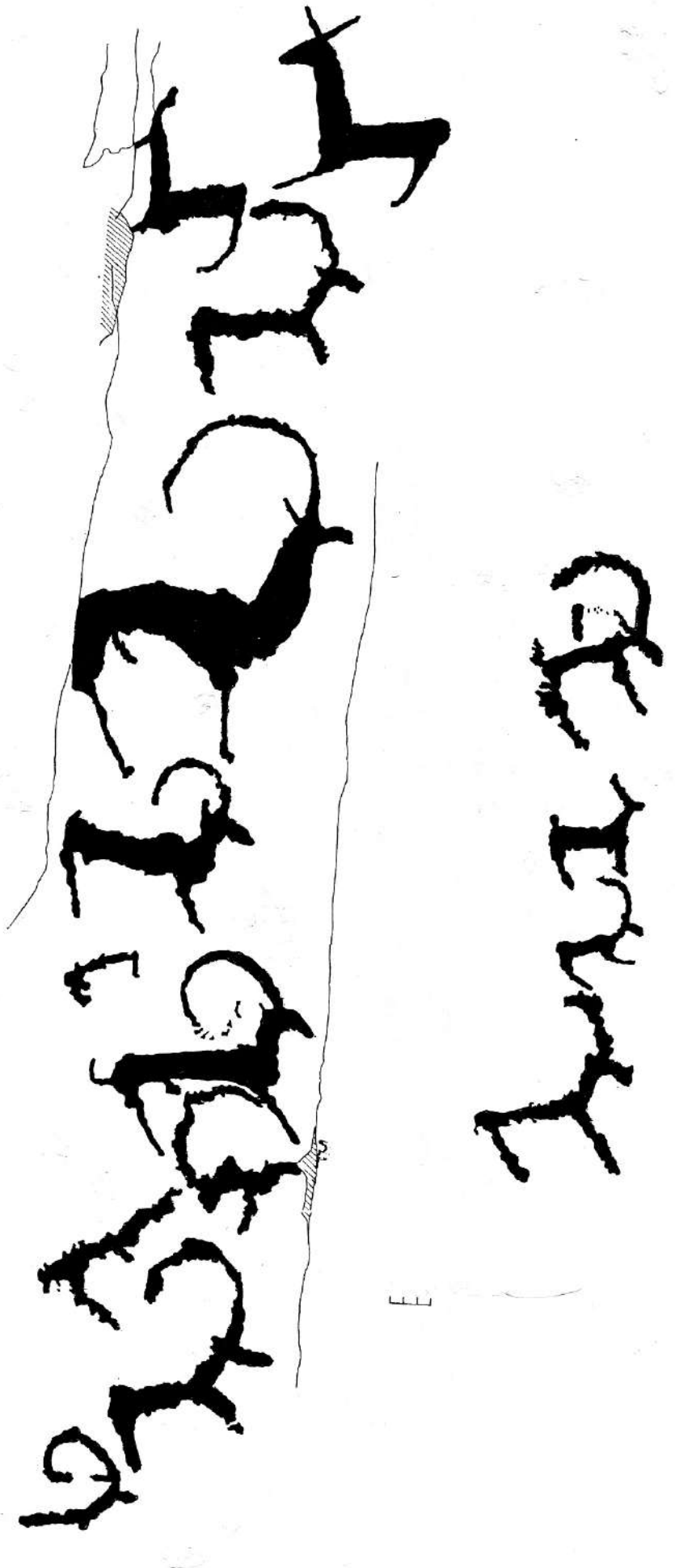

Наскальные рисунки – писаницы, выполненные красной охрой, и петроглифы, выбитые или процарапанные, вырезанные на плоскости камня, относятся к древнейшей форме творческой изобразительной деятельности человека и имеют широкое распространение на всех континентах. Этот наиболее универсальный источник по истории культуры различных времен и народов в последние годы стал привлекать внимание исследователей, занимающихся проблемами реконструкции мировоззрения древних людей, порождая при этом острые дискуссии, вследствие несовершенства методических и методологических принципов анализа.

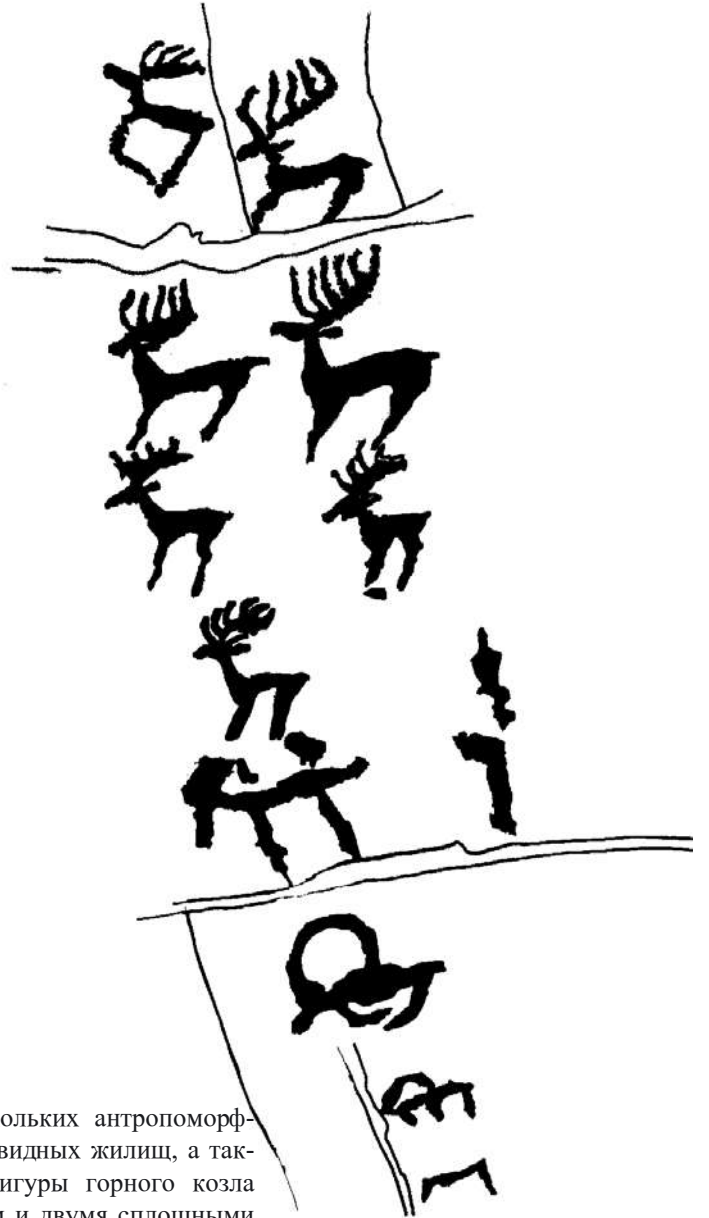
В Казахском Алтае пока не выявлены наскальные изображения различных периодов каменного века, но могут быть открыты в будущем. Основной массив изобразительных памятников региона датируется бронзовым веком, причем среди них удается выделить более ранние и поздние.

Серия рисунков, нанесенных красной охрой, в основном на поверхность крупнозернистого серого гранита, известна в верховьях Иртыша – Смолянка, Бухтарма, Манат, Жантас, Акбаур, Сартымбет и др., но наиболее значимым памятником изобразительного искусства эпохи палеометалла (конец 3 – начало 2 тыс. до н.э.) являются символические знаки, нанесенные красной охрой на стены и потолок грота Акбаур, расположенного в 3 км к северо-западу от с. Бестерек Уланского района.

Основную семантическую нагрузку несут, безусловно, сами знаки – кресты, треугольники, зигзаги, ломаные линии, точки, прямоугольники и другие, сконцентриро-

ванные вокруг нескольких антропоморфных фигур и конусовидных жилищ, а также перевернутой фигуры горного козла и повозки с дышлом и двумя сплошными дисковидными колесами. Часть изображений слева от входа грота исчезла, тем не менее все знаки грота при интерпретации их смыслового содержания следует рассматривать как единый изобразительный и идеографический текст, нанесенный на скальную поверхность одновременно, возможно при совершении какого-то календарного цикла ритуально-обрядового действия на площадке перед гротом. Таким образом, ключ к расшифровке смысла символических знаков содержится в самих рисунках, которые, в свою очередь увязаны с природным окружением и архитектурой самого грота, имеющего отверстие на потолке. До сих пор нами и другими исследователями отверстие на потолке рассматривалось

как важнейший элемент интерпретации содержания этих рисунков, но недавно некоторые старожилы поведали нам о целостности свода еще 70 с лишним лет назад. Археоастрономический подход к изучению писаниц гота и его окрестностей, применяемый некоторыми российскими учеными, возможен, но малоперспективен в расшифровке семантики акбаурских знаков эпохи палеометалла.

К этой исторической эпохе относится большое количество рисунков диких, домашних животных и людей с различными предметами быта, вооружения, а также символических знаков – солярных, тамгообразных, которые нередко объединены в многофигурные смысловые композиции, связанные с охотой, ритуалом, батальными действиями и другими представлениями.

Петроглифы раннего железного века характеризуются прежде всего особой дина-

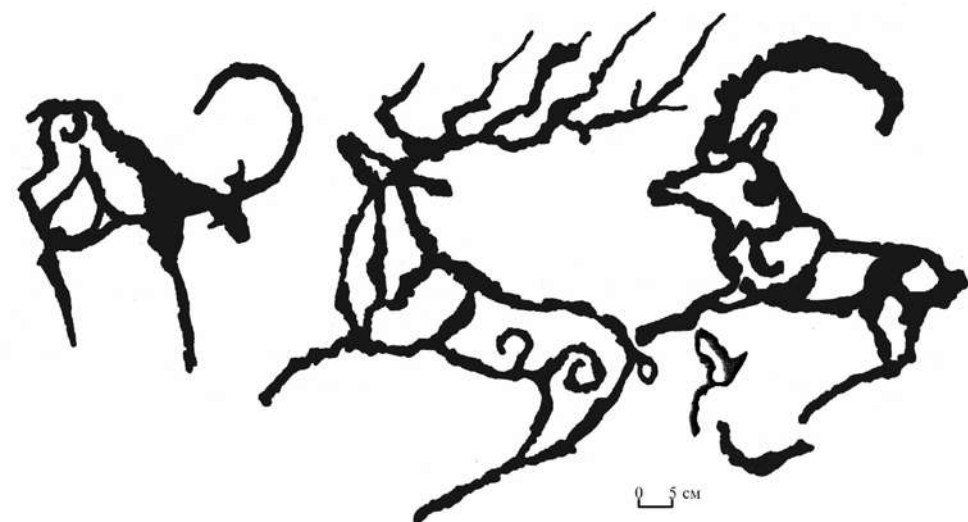

микой и своеобразием скифо-сибирского звериного стиля, хотя на поверхность твердых скальных пород очень трудно наносить изображения свернувшихся в кольцо хищников и другие выразительные элементы. Тем не менее среди петроглифов, например Майемера, Кулажурги, достаточно четко выделяются раннесакские фигуры оленей, стоящих на кончиках копыт, с откиннутыми назад рогами, с подчеркнутыми глазами, ушами, холкой или же изображение орла с повернутой назад головой, как на золотых бляшках из раннесакских шиликтинских курганов. Нередко скопления разновременных наскальных рисунков приурочены к территории больших и разновременных некрополей, располагающихся в удобных для жизнедеятельности урочищах, что позволяет в ряде случаев синхронизировать их с материалами погребальных памятников. Несмотря на то, что в эпоху раннего сред-

невековья территория Восточного Казахстана находилась в эпицентре важнейших этнополитических событий, связанных с образованием древнетюркских государств и наличием большого количества курганов и каменных статуй, наскальные гравюры собственно тюркских катафрактов и конных знаменосцев встречаются здесь несколько реже, по сравнению с Семиречьем. Единичные изображения всадников со знаменами зафиксированы в окрестностях с. Бозамбай.

Таким образом, наскальные изображения Восточного Казахстана по тематике, технике исполнения, репертуару и другим параметрам входят в круг изобразительных памятников обширного центральноазиатского региона, подчеркивая тем самым общность культурогенетических процессов, идейно-мировоззренческих основ развития изобразительных канонов и стилей, творческой деятельности в целом у народов Евразии на протяжении многих тысячелетий.

АЛТАЙ ҚАЗАҚТАРЫ – КӨНЕ МӘДЕНИЕТ МҰРАГЕРЛЕРІ

Алтай мәдениетінің уақыттарды бір-бірімен жалғаған жіптей көрінер таза қазақы қабаты талай өзгерістер мен күйреу-күйзелістерді бастан кешсе де, біздің мынау жалынан ұстатпас, жылдам өзгергіш заманымызға дала жусанының мұрын жарып, мөнгүртке ес жидыртатын иісі мен тау аңғарларының тазалығын сақтай отырып, Еуразияда сонау қола дәуірінде қалыптасқан көшпелі өркениеттің мәдени мұрасының негізгі бөліктерін материалдық кешен түрінде жеткізе алды. Көшпелі, кең мағынасында, далалық өркениет өзінің мал баққан (тек қана бақташы немесе ат үстінде темір сауыт құрсанған күйі кең далада құйғытып келе жататын сарбаз емес, қала, бекініс, керуен сарай, қоныс салушы, қолөнерші, зергер, т.б.) тіршілік туындатын көпқырлылығына қарамастан, табиғи

экологиялық аяға бейімделудің ең керемет мығым механизмін және соған үйлесетін шаруашылық мәдениеттік жосын жасай білді. Сондықтан көшпелі халықтардың табиғатпен тіл табысуының, мінез-құлқының, дүниетанымы мен діни көзқарастарының, басқа да көптеген құндылықтарының ерекшеліктері қолданбалы өнердің тамаша туындыларына, күнделікті тұрмыс тұтынысындағы заттарға, мініс аттың әбзелдеріне, киім-кешек пен әшекейлерге өз болмысын дарытты.

Көбінекей, өкінішке қарай, біздің қолымызда бары дәстүрлі мәдениетіміздің сы-

нықтары ғана. Олардың өзі музейлердің қорында ғайыптан тайып сақталып қалды. Кез-келген зат, мейлі ол сәндік белбеу – кісе, асыл таспен нақышталған салпыншақты сырға, аттың салтанатты әбзелі немесе зергердің құралы бола ма, олар осы немесе көршілес өнімнің көне яки орта ғасырлық көшпелілерінің ескерткіштерінен өзіне ұқсас ежелгі, түпнұсқалық баламасын сөзсіз табады. Бұл тұрғыдан алғанда, тек Алтай қазақтарына – наймандар мен керейлерге ғана тән симметриялы орналасатын бұтақ өсіндері секілді өзіндік өрнегі бар киіз сырға ерекше қызығушылық тудырады. Олар тамырын алтайлық субөнімнің ту сонау берел–пазырықтық көне заманына дейін тартқан, киіз кілемдер мен ертоқым жабуларына өрнектеп салынатын ең архаикалық жәдігер деп есептеледі. Немесе қазақтар «найман ертоқымы» деп атайтын астыңғы жағы жалпақ келетін ертоқымның алдыңғы қасы өте биік, әрі қайқы.

Алтай қазақтарындағы тымақ, мысалы үшін, қазіргі күнге дейін өзгермей жеткен б.д.д. 5-3 ғғ. пазырық үлгісіндегі бас киімдерден айнымайды.

Алтай қазақтарының жергілікті ерекшелігі бар дәстүрлі бір кәсібі ағаш өңдеу болып саналады. Оның осылайша дамуы ағаш шикізатының әр заманда мол, әрі көптүрлі болғандығының арқасында.

Берелдік патшалық және қарапайым жерленімдердің материалдарына қарағанда, Қазақ Алтайының малшылық ата кәсібі болған көне тұрғындарында ағаш өңдеу ісі скиф-сақ кезеңінде аса бір кемелдене дамыған.

Осылайша, Шығыс Қазақстанның әртүрлі этнографиялық материалы таза қазақтарға тиесілі мәдени қабаттың көпқырлы, терең тамырлы екенін және оның көне замандар мен одан беріректе Алтай өңірін мекендеген халықтардың мәдениетінің жалғасы екенін айғақтайды.

КАЗАХИ АЛТАЯ - НАСЛЕДНИКИ ДРЕВНИХ КУЛЬТУР

Казахский пласт культуры Алтая, как времен связующая нить, пройдя сквозь многочисленные трансформации и катаклизмы и сохранив при этом аромат степной полыни и свежесть горных долин, донес до нас в материализованном виде основные компоненты кочевнического культурного комплекса, сформировавшегося в Евразии еще в бронзовом веке.

Степная, шире – кочевая цивилизация, при всей своей многоликости связанная в основном с жизнедеятельностью скотовода (не только пастуха или рыцаря, закованного в железные латы и неистово мчащегося по просторам степи, но и создателя городов, крепостей, караван-сараяев, селений, ремесленника, ювелира, торефта и т.д.), создала наиболее устойчивый механизм адаптации к природно-экологической нише и соответствующий хозяйственно-культурный

тип. Особенности гармонии с природой, поведенческие нормы, мировосприятие, религиозные воззрения и многие другие жизненные ценности кочевых народов воплотились в шедеврах декоративно-прикладного искусства, предметах повседневного обихода, убранстве верхового коня, одежде и украшениях казахов.

В большинстве случаев мы имеем дело, к сожалению, лишь с осколками традиционной культуры, чудом сохранившимися в фондах и экспозициях музеев.

Любая вещь – будь то парадный пояс – кисе, женская серьга с подвеской, инк-

рустированной драгоценным камнем, парадная конская сбруя или инструмент зергера, – безусловно, находит соответствия в памятниках древних и средневековых nomadов рассматриваемого и сопредельного регионов. В этом плане исключительный интерес представляет специфический, считающейся наиболее архаичным орнамент войлочных сырмаков, характерных только для казахов Алтая – найманов и кереев, с симметрично располагающимися разветвленными побегами. Корнями уходящими в берельско-пазырыкские древности алтайского субрегиона, представленные узорами на войлочных коврах и седельных покрытиях. Или седло, с очень высокой слегка вогнутой передней лукой с широко раздвинутым основанием, получившее у казахов название «найманское». Тымак, например, у алтайских казахов продолжает традицию

изготовления подобного головного убора пазырыкского образца. Последний с 5 – 3 вв. до н. э. сохранился до наших дней, причем без существенных модификаций.

Традиционным занятием алтайских казахов считается деревообработка. Ее специфика и развитие во многом обусловлены обилием и видовым разнообразием этого сырья во все времена. Судя по материалам берельских царских и рядовых курганов, высокого развития деревообработка здесь достигла в скифо-сакскую эпоху.

Таким образом, разнообразный этнографический материал из Восточного Казахстана свидетельствует о многоплановости казахского культурного пласта, его глубинных корнях и несомненной культурной преемственности с современными народами Алтая.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ Алтайының еуразиялық құрлықтың ортасындағы, мәдениет пен көші-қон жолдарының тоғысындағы ерекше географиялық жағдайына орай және адам өміріне қолайлы құтты өңір болғандықтан, бұл жақта адамзат тарихының әуелгі кезінен аңшылар мен терімшілердің мәдениеті қарыштай дамып, ол кейінірек неолит дәуірінде өндірістік шаруашылық-мәдени түрге өрбіді.

Қола дәуірінде Шығыс Қазақстан мыс пен қалайының шексіз кен көздерінің ашылуының арқасында, бүкіл Ескі Дүниенің әртүрлі өңірлерін металл өндірісі мен шикізат өнімдерімен қамтамасыз ететін ең бір күдіретті орталыққа айналады. Қазақ Алтайының өз өңірі тұрмақ көршілес аймақтарда өндірістік күштер мен этноәлеуметтік мәдени процестерді дамытудағы рөлі, сірә, аса маңызды болса керек, бірақ бұл жайт әлі байыптала қойған жоқ.

Ерте темір ғасырында Шығыс Қазақстан өңірінде сақтардың мәдени кешеннің қалыптасуы жүзеге асады, бұл Күрті, Майе-

мер, Шілікті, Зевакино және тағы басқаларындағы ескерткіштерде көрініс тапқан. Келесі кезең далалық мемлекеттер мен империялардың құрылуының шектен тыс белсенділігімен, көркемөнерлік мәдениеттің күрт жоғарылауымен және жаһандық этномәдени құбылыстардың күшеюімен сипатталады, әсіресе оның ақырғы кезеңдерінде. Осынау буырқанған заманның ең көрнекті ескерткіші Берел болып табылады.

Қазақ Алтайы, сөз жоқ, орта ғасырлардың алғашқы кезеңінде әртүрлі түркілік этностардың бас қосқан және көне түркі империяларының құрылуы мен ыдырауына куә болған аймақ екені даусыз.

Өз тарихының әртүрлі кезеңдерінде небір зұлматты басынан өткерген осы бір киелі де құтты өңір қазіргі таңда тәуелсіз Қазақстанның бір бөлігі ретінде буырқанған экономикалық һәм мәдени өсу үстінде және де Ресей, Қытай, Маңғолия мемлекеттерінің территориялары түйісетін жер болғандықтан, халықаралық қарым-қатынастардағы маңызды түйткіл болып табылады.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В силу расположения Казахского Алтая в центре евразийского континента, на перекрестке культур и миграционных путей, а также вследствие благоприятных природно-ландшафтных условий для жизнедеятельности людей, в Казахском Алтае уже на заре человеческой истории возникли культуры охотников и собирателей, постепенно в эпоху неолита переросшие в производящий хозяйственно-культурный тип.

В эпоху бронзы Восточный Казахстан благодаря открытию огромных запасов меди и олова становится одним из самых мощных в Старом Свете центров, обеспечивавшим своей продукцией металлургического производства и сырьем другие регионы. Роль Казахского Алтая в развитии производительных сил и этносоциокультурных процессов как в регионе, так и в сопредельных территориях, видимо, была значительна, но она еще не осмыслена.

В раннем железном веке на территории Восточного Казахстана происходит формирование раннесакского культурного комплек-

са, представленного такими памятниками как Курту, Майемер, Шиликты, Зевакино и др.

Следующий период характеризуется чрезвычайной активностью степных государственных образований и империй, подъемом художественной культуры и усилением глобальных этнокультурных явлений, особенно на его завершающем этапе. Наиболее ярким памятником этого бурного времени является Берел.

В эпоху раннего средневековья Казахский Алтай входил в зону консолидации различных этносов, образования и распада древнетюркских империй.

Спустя много тысячелетий, насыщенных разнообразными событиями регион Казахского Алтая переживает сегодня бурный экономический и культурный подъем и становится важным звеном в геополитических и интеграционных взаимоотношениях Казахстана с соседними государствами.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Арсланова Ф.Х.* Погребения тюркского времени в Восточном Казахстане //Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алма-Ата, 1969.
- Арсланова Ф.Х.* Погребальный комплекс 8-7 вв. до н.э. из Восточного Казахстана //В глубь веков. Алма-Ата, 1974.
- Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата, 1987. 276 с.
- Ермолаева А.С.* Некоторые итоги изучения памятников эпохи бронзы Восточно-Казахстанского Прииртышья //Маргулановские чтения. Алма-Ата, 1989.
- Ермолаева А.С.* Погребения эпохи бронзы могильника Малое Карасу и Ковалевка левобережного Иртыша //История и археология Семиречья. Вып. 2. Алматы, 2001.
- Куц Г.А.* Свод археологических памятников Восточно-Казахстанской области. Усть-Каменогорск, 2006. 300 с.
- Максимова А.Г.* Эпоха бронзы Восточного Казахстана //Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 7. Алма-Ата, 1959.
- Самашев З.* Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. Алма-Ата, 1992. 287 с.
- Самашев З., Мыльников В.* Деревообработка у древних скотоводов Казахского Алтая. Алматы, 2004. На рус., англ. яз. 240 с.
- Самашев З., Толубаев А., Жумабекова Г.* Сокровища степных вождей. Алматы, 2004. На рус., англ. яз. 176 с.
- Toleubaev A.* Snow leopards, eagle-felines and golden deer treasures from the "Hill of horse races" //Of Gold and Grass: nomads of Kazakhstan. Washington, 2006.
- Чариков А.А.* Раннесредневековые скульптуры из Восточного Казахстана //СА. 1976. №4.
- Черников С.С.* Восточный Казахстан в эпоху бронзы // МИА-88, М., 1960.
- Черников С.С.* Загадка золотого кургана. Где и когда зародилось «скифское искусство». М., 1965. 189 с.

INTRODUCTION

The Kazakh Altai (the territory of Eastern Kazakhstan region of the Republic of Kazakhstan is known under this geographical nomenclature) occupies the area of 283,3 thousand square kilometers and is located at the heart of the Eurasian continent, bordering great plains. The convenient geographical situation of the region inside the Eurasian continent at the cross-roads of different cultures, natural landscape, favourable for people's activity in particular, contributed throughout centuries to the creation of the unique cultural values which enriched considerably the whole human history.

The diverse material, defining the most significant development stages of many thousands cultural-historical processes in the region is compiled in the book, according to the rules of chronological consequence.

The Stone Age is demonstrated by the Stone Age artefacts from the cave sites near the Bukhtarma river mouth, Svinchatka, Shulbinka villages, as well as from the lower sections of Ust-Naryn and Malo-Krasnoyarsk settlements, connected with the life activity of the late Stone Age hunters and fishermen.

It is well-known that plenty of copper and bronze handicrafts of the Kazakh Altai was the result of operating at the Eurasian continent

in those times of the biggest metallurgical centre based on its own deposits of copper-tin resources. The Eastern-Kazakhstan not unfoundedly is considered to be one of the centres in Eurasia where the formation of the basic Sarmatian cultural components took place which was completed in the early 1-st century B.C.

The Altai nomads of that epoch managed to create not only balanced and adapted to local conditions system of economic activity, remarkable specimen of feral style, pieces of hunting and horse equipment but also an efficient structure of state management.

Old Turkic cultural regional complex includes a great number of relics of cult-funeral architecture, stone statues, wonderful works of medieval craftsmen, tradesmen and jewellers, as well as engravings on rocks. Proper old Turkic relics of A.D. the 9-th century can be excluded out of this complex as well as a prevailing number of Kimaks' burial mounds and fences usually dated between A.D. the 9-11th centuries.

Altai's Kazakhs are ancestors and successors of material and spiritual culture of people living since olden days at the scope of that abundant land.

FROM THE HEART OF MILLENNIUMS

The Stone Age was the most important stage in the history of humanity, which created the foundation of the society development.

According to scientific classification the Stone Age is divided into paleolith - Old Stone Age and neolith - Late Stone Age. Paleolith, in its turn, is divided into three chronological periods - early (lower), middle (mustye) and late (upper).

In Eastern Kazakhstan, at present the earliest relics of the Stone Age are considered to be gadgets of late mustye forms found in 1950 to the west of the Kanai E.R. Rygdylon aul. They were very patinated and smoothed

artefacts, but among them were found scraper-like tools of some triangular form, a chip with retouching, a plate fragment retouched on the brink and other handicrafts which relate to the upper paleolith according to morphological indications. This situation has analogy to the location of Kyzyl Kuigan in the area of the Koitas village on the Kyzylsu river.

The Stone Age is characterized mainly by the development of workmanship of upper paleolithic Cave sites, not far from the Bukhtarma River mouth near Novo-Nikolskoye, Svinchatka, Shulbinka villages and others.

At the Cave site on the Bukhtarma river there were found a scraper with circled retouch, scratcher, knife plates, pick hammer, bones of a mammoth rhinoceros, bison, cave hyena, cave lion and of a gigantic Knoblokh camel and others.

The Shulbinka site in Eastern Kazakhstan is the only stratified, wholly studied relic of the late paleolith epoch, where more than 5000 handicrafts made of local minerals - pebbles, chalcedony, rock crystal and others were found. Some specialists consider this relic as a site - workshop, functioning for a long time from mustye period up to neolith.

Near the Svinchatka village, a pretty impressive series of late Paleolithic articles was collected. Among them there were massive chips and plates of different sizes with retouching, end scrapers, pointed enders, scratchers, puncturer, chisel prismatic nucleuses and others, made of porphyry of different tints and black siliceous rock. In the the collection there were notched fluted labour gadgets. According to scientists the materials from Svinchatka village are similar to paleolith of Siberia, northern Tadjikistan and others. The most probable date

of this location - the 2-nd half of late neolith, later to its end. It is an amazing fact, that some influence of late paleolithic period is traced in very late stratum of Ust-Narym site. Hence, the stone workmanship in Svinchatka of the very late paleolith was that technical substance out of which the neolithic technics of Ust-Narym emerges.

The period of neolith, was the time of radical changes in the development of human society, in the transition to producing form of economics. During the transitional epoch - from paleolith to neolith - there were invented a bow and microliths. New microlithic instruments - miniature stone plates (blades) in the form of triangles, rombuses, trapeziums and segments were largely developed in neolith.

Relics of the New Stone Age are widely represented on the territory of Kazakhstan.

In Eastern Kazakhstan, the Ust-Narym settlement is a well-explored area, the lower stratum of which belonged to neolithic time, as well as the Malo-Krasnoyarka settlement, displaying the culture of hunters and fishermen of the neolithic epoch.

THE BRONZE AGE - THE TIME FOR ACTIVITY OF MINERS-EXPLORERS AND METALLURGISTS, SHEPHERDS AND FARMERS

The end of the 3-rd and the beginning of the 2-nd millenniums B.C. - the epoch of paleometal in the history of the Eurasian population, inhabiting the steppe space was the crucial moment, where, once and for all, firmly established advanced forms of producing cattle-breeding and complex land-cattle-breeding, while an intensive opening up of copper ore deposits began. Unfortunately, relics of that period, called an epoch of aeneolith, are marked only by single kinds - human burials in the outskirts of the Ust-Narym settlement and

the Chernovoye village as well as women's burials near the Menovnoye village, situated in the suburbs of Ust-Kamenogorsk, where 240 bone tabs of leaf-like form, decorating clothes, were found.

The epoch of bronze was the most significant period, when, in fact, all basic components of modern economic - cultural types were formed, and clear systems of cult-ideological grasps settled as well as public-political relationships, and sprouts of state arrangements emerged.

Eastern Kazakhstan was the territory of universal settling apart of the andronov and fyodorov tribes. The materials are evidence of historical-cultural processes in the region, uneven taking their course, there were the most significant cultural and chronological changes between the 2-nd and the 1-st millenniums B.C. and in the first half of the 1-st millennium B.C.

A.G. Maximova divided Eastern Kazakhstan relics of the bronze epoch into an early, developed(middle) and late stages, and distinguished a number of features which are distinctive only to this region - coexistence of two burial rites - corpse laying down and corpse burning, the availability of burial places in burial mounds as well as in fences.

Big dwellings like half dug-outs were characteristic for that period. Essential economic changes for the better in tribes' economy, including big increase of the horses number prepared the base for the transition to nomadic cattle-breeding.

S.S. Chernikov, some time ago, reasonably formulated the local peculiarities and distinguishing features of the material population culture of the bronze age in Eastern Kazakhstan and marked out four types of cultural development. For the first time, he investigated settlements of the bronze epoch - early, middle and late times. These works resulted in getting absolutely new data which characterized the image of ancient population's material culture in this region.

S.S.Chernikov's studies of ancient copper, tin and gold mine-workings in the area of the Kalba and the Narym ranges was innovatory for that time. The special place in his work took reconstruction matters of ancient miners' and metallurgists' production activity, the renewal of the way for tunneling of mountain rocks under Eastern Kazakhstan conditions that meant going into global problems of paleoeconomy.

A new stage in studying of this problem started in 2003 due to works of the Kazakh-German expedition at the Askaraly complex within the limits of Delbegetei granite mountain-mass in spurs of the Kalbinski range, consisting of mines, settlements and miners' necropolis.

At some plot, its area was equal to 1,6 x 0,5 km, 50 mountain mine-workings, 375 stone gadgets were found, made of very solid mountain rocks - diorithic and diabasic

porphyrits, and tephogenic rocks.

At another plot some mines were also found, situated in the form of chain according to bedding of tin oring. The width of mine-workings is - from 1,1 m to 2,3m, and its depth - up to 9 metres.

The settlements of miners were situated in direct nearness from mines. Their dwelling constructions had right-angled in plan form, made of granite slabs. Cultural remainders could be marked inside as well as outside of dwellings.

Miners' burials are at the elevated site of the granite ridge bottom, between the settlement and mountain mine-workings. Burials were made in stone boxes, directed to west-east axis and kept remains of a full or part corpse burning. The stock was represented by ceramics, stone hammers, similar to those which were found in mountain mine-workings.

F.KH. Arslanova, due to successful excavations of many years, made at different times, when necropolis at the Zevakino village was taken as an example, introduced into scientific terminology the unique material on the bronze epoch of Eastern Kazakhstan, which characterizes the variety in burial ritual: constructions inside burial grounds are displayed by the cyst, stone box, wooden frame and soil pits, floors made of stone plates.

The ceramic tableware with rich geometrical ornament, bronze daggers and other material sets give the opportunity to refer indicated relics to the flourishing period of the bronze century cultures.

Returning back to the characteristic of the tribes' belongings set of the bronze epoch, it is offered to mark that this period was the time of amazing usage of bronze and metal gadgets. Many distinguished types of metallurgic handicrafts, including decorations were used in the way of life of these tribes throughout several centuries, transforming and modifying. Decorations, according to traditions, are part of women clothes. Garment, which is one of the criteria of ethno-cultural belonging, at the same time, reflects social and sexual-age status of its owners, besides, outlook images of its creators were reflected in it as well. There is a big collection of articles, by means of which women of that far epoch decorated themselves - head, breast decorations, for wearing around neck and on hands. Due to this material archaeologists managed greatly in

reconstructing of the wearing way of separate decoration categories as well as some costume details. The wide-spread women's decorations were bronze and gold bell-shaped earrings, which comprised ethnographic peculiarity of eastern-kazakhstan tribes. For decoration of head-dresses, pendants - earrings in one and a half turn were worn.

In Eastern Kazakhstan, in the depths of the bronze epoch, appeared bright prototypes made in so-called "seimino-turbino graphic tradition", which marked cultural and art sources of ancient nomads. For example, two stone rods with horses' heads found in the outskirts of the city of Semipalatinsk, bronze dagger near Shemonaikha with a horse sculpture on the top and, besides, another dagger in the kind of a mountain sheep miniature on the top, were found in the Ulan area. In the seimino-turbino style, a series of rock horse imprints was performed with peculiar picture of horse body, forelock and head.

The materials of the unique archaeological complex of the transitional (the 9th - 8th centuries B.C.) had a special meaning for the solution of the problem connected with composing and origin of the next historical epoch within the limits of the Zevakino burial mound field, explored by F.KH. Arslanova.

While solving matters, concerning cultural succession and autochthonic population development of this area, necropolis Temir Kanka (the 11th - 9th centuries B.C.) of the late bronze century is of great interest, in its materials it is clearly traced the line of the preceding cultural tradition and appearance of a new epoch elements.

The Izmailovo archaeological complex of the transitional, from bronze to iron period in Eastern Kazakhstan, is characterized by the impressive confusion of different cultural materials and mutual finding of articles of different epochs. It is interesting by the fact, that it is one of few relics on the Irtysh river which can be connected at the hypothetical level with Begazy, protruding to the east from its basic ethno-area in Central Kazakhstan.

Materials of the whole number of relics (in Zevakino, Izmailovka, Kogaly, Temir Kanka and other sites) confirm the existence of relics, belonging to the transitional period at this territory, as well as living so long of the

cultural tradition of the late bronze century in this chronological interval.

At that time, side by side with small single and settled to each other fences of patriarchal family-tribal burial grounds appear very big, sometimes of Cyclopean parameters complicated funeral erections, which marked social-economic differences coming into existence and relations connected with them. The stone bronze tops of maces are evidence to it (Malokrasnoyarka, Alakol) which belonged to people authorized with special authorities and power. Of the whole mass of people, castes of the military, chariotmen, priests and of other votaries were distinguished and mentioned in ancient texts of Avesta, Rigveda hymns.

The attitude to the habitat and the formation of adaptation mechanism to natural-ecological niche, and composing of systems of outlook values were displayed in the population of the bronze century in a different way. The universal cult of the sun and of other heavenly bodies as well as of fire was marked by numerous imprints of solar signs in petrographers, such striking findings as foundry form which looked like disc with rays, a bone badge with carved ornament as a circle, geometric patterns on vessels and so on.

The cult of fire - which is seen while corpse burning, can be observed in the tribes burial practice of the bronze century, that is a ritual of cleaning by fire. Pieces of raddle, frequently noticed in burials and pouring down of red paint on a dead body, in particular, proves the important role of red colour - a symbol of fire and the sun in the ritual and in their mythological imagination.

The archaeological material is significantly indicative of the fact, that there existed the developed cult of ancestors and naturally a belief in the life hereafter. The belief in life continuation in another being supposed the construction of funeral structures, according to a diseased status in life, very clearly differentiated by quantity and qualitative number of accompanying things as well. In the bronze epoch, the institution of priests' cult finds even clearer forms. Priests of different cults concentrate in their hands not only religious but secular functions and become key figures in the hierarchic structure of the society.

SPLENDID HORSEMEN OF SCYTHIAN-SAXES EPOCH

The boundary between the 2nd -1st and the beginning of the 1-st century B.C. at the Eurasian space of arid zone was marked by an important event - the formation of nomadic forms of cattle-breeding economy. A new economical activity caused essential changes almost in all spheres of material and spiritual life of cattle-breeders.

At the vast steppe spaces since the 9th-8th centuries B.C., might be even earlier, convergently and as a result of contacts, which accelerated significantly, owing to using of a horse as a means of riding on it, there appeared and developed cultures of Scythian-Saxes type with common features.

But each of them is distinctive and original in connection with its own historical past and peculiar conditions of their habitat. Under existing wide intertribal exchange, separate innovations and cultural adoptions of this or that people get fast and universal spreading. Archaeologically, they are characterized by a unity of the so-called Scythian triad - arms, harness and feral style. Instead of different in the past culture, there appeared a new one, more or less uniform at all steppe space.

Nomadic people created the highest art forms designated for not only artistic-decorative design of household articles, but for graphic texts showing, as a special zoomorphic code and a certain set of symbols and plots as well. That was a particular and peculiar symbol system, expressing outlook of Eurasian nomads. In terms of archaeology, the territory of Eastern Kazakhstan is studied unevenly. The division of relics into two groups - northern and southern, according to their territory and corresponding to their ethnographical differences in cultural displays, are confirmed by archaeological materials. The northern group included relics of the Irtysh valley connected by culture with mountain-Altai nomads. And the vicinity near the Zaisan lake and the Tarbagatai chain drawn to the Semirechie-southern Kazakhstan area comprised the southern group of relics.

An uninterrupted line of connection in the burial ritual of early nomads in Eastern Kazakhstan with cultures of the late bronze

century is reflected by materials of the Kurtu necropolis – one of the most well-known early Saxes relics of the Kazakh Altai, situated in the picturesque valley of the river Bukhtarma. Ground constructions looked like small circles made of river stones, which contained not deep pits with burials in bent position on the side, with a head directed to the north-west, here the lean-to there was found a horse skeleton, heavy three-holed psalms, which date the whole complex between the 9th -8th centuries B.C. Some occasional findings, Maiemer and Maiemer 2 are referred to the initial formation stage of the Saxes' cultural complex. In the ground construction of the last, the double circle with the grave under the first one was noticed. Bone quiver fastenings, six bronze and one bone arrow-heads of arrows were found too. Arrow-heads of different forms - bushy, two-paddled and symmetric-rombic they were all widely- spread in early Saxes' relics of the 8th -7th centuries B.C.

Early Saxes' complexes were found at necropolises Zevakino, Izmailovka, and Kuruk 2, as well as they were revealed by occasional findings near Kamyshinka, among which there were portrayals of curled up cat predators.

The materials of one of the "tsar" mounds of early Saxes time (the 8th-the 7th centuries B.C.) of necropolis Shilikty 2 (mound Baigetobe), studied by A.T. Toleubayev, can be referred to the most outstanding discovery of the latest years.

Under one of the mounds the explorer managed to retrace important constructive elements of burial erection and to find in a very plundered burial place thousands of highly artistic handicrafts of cast gold made in the tradition of early Scythian feral style, serving as a decoration for a tsar ceremonial dress.

Another mound of Shilikty, studied by S.S. Chernikov, is also known by its wonderful gold findings. Golden pendants with pictures of "flying deers" were particularly distinguishing. There are analogies to these things in early Eshkiolmes and Maiemer petroglyphs but the most striking compliance could be found among things of the Zhalauly buried treasure

from Semirechye.

For the reconstruction of cultural-historical processes, which took place in the region studied, in the middle and in the second half of the 1-st century, the exceptional role played the materials of the Berel mounds, which got the world reputation, owing to burials of nomadic elite found there and highly artistic handicrafts made in special manner, peculiar to the art of early nomads-in so-called scythian-siberian feral style.

In the biggest mound, N 11 there were buried rulers - a man and a woman; they were layed into a log, cut from the larch trunk and put inside the felling. Outside the northern felling wall there was a burial place of 13 horses.

The details of horse equipment - from a bridle, breast, under tail strap thong, of a saddle - name-plates, psalii, pendants, strap thong dividers - they were made of wood, decorated with carved patterns and covered with gold foil and tin.

Among animal images, placed on horses' decoration articles, there are cat predators, mountain he-goats, and sheep, elks, predatory birds and fantastic creatures - gryphons; vegetable motives. The peculiar popularity in the art of ancient nomads was the image of a fantastic creature combined of several animal signs.

Along with highly artistic animal pictures, embodied in wood, in materials of the Berel mounds there are works of greatest masters, imprinted in the traditional for a nomad material - thick felt, as well as in woolen threads, out of which genuine masterpieces of ancient art were created - appliques of animalistic images, vegetable and zoomorphic motives.

Perfectly new in the collection of the Berel mounds was a horse figure in a homed mask, apparently made of woolen threads with the help of special device like a hook. The combination of the highest making technology, the original display of a favourite image and the choice of colour range add to this work a peculiar attractiveness.

Animal horns were a sign element of a ceremonial horse decoration which headed masks. Wooden sculptures like mountain he-goat horns have a deep sense and exceed the limits of a usual arts and crafts designation of similar articles. The image of a mountain he-goat is mutually connected with the rest

elements of a ceremonial horse decoration of a supreme leader. It might be connected with an idea of selectiveness of a buried man.

If a cultural belonging of relics studied is determined for the most part as "pazyrykskaya", then their ethnic attribution is still unclear. There is no unanimity in their exact location within the limits of the Altai subregion and close to it territories of legendary arimasps, "watching over griffons' gold", argippeys, issedons and of other probable creators of that culture.

It is extremely important for us that art pieces of ancient nomads served as prototypes of graphic art, arts and crafts of modern Turkic peoples, including the Kazakhs.

The end of the 1st century B.C. (the 4th - the 1st centuries B.C) is characterized by the appearance of new forms of a burial ritual, stated for the first time in relics near aul Kulazhurga. At the early stage of this period the dead were put into stone boxes and escorted with burying of a horse or its parts.

The sources of this culture are clearly retraced in relics of the Pazyryk type, i.e. the local tribe group was its creators, at the same time, the researchers note the availability of the Huns' features in relics of Kulazhurga culture, marking analogies with findings in Semirechye, where peoples lived in the 3rd - the 1-st centuries B.C. going down into the influence sphere of the northern Huns.

At the late stage (the 2nd century B.C. - A.D. 1st century) of the Kulazhurgin development culture, it was noticed a similarity in the burial ritual and in the construction of ground and inside grave erections with synchronous Usun relics from Semirechye, that gave the ground for some explorers to state about the infiltration of some population part from the south-east into Eastern Kazakhstan under the pressure of Hunnu.

In one of the written Chinese sources, it is known about tribes Ughe, who populated the territory from Tarbagatai till the Irtysh in the 3rd - the 1st centuries B.C., but the final solution of problems, concerning chronological and ethnic attribution of relics of the Kulazhurga type in the Irtysh valley is still ahead.

The studies of relics of the great people migration epoch is topical for finding out of social-political situation at that historical period.

MARTIAL KATAFRAKTARIES OF THE MIDDLE AGES EPOCH

The relics of the Hun-Sarmat time and of the great migration of peoples epoch in Eastern Kazakhstan didn't undergo systematization yet.

To the middle of the 1st millennium, at the vast areas of central-asian steppes, there were revealed possessions of early Turkic ethno-political unions, which resulted in the powerful Turkic kaganat and after its break-up - the Western Turkic kaganat.

The territory of modern Eastern Kazakhstan formed a part of Eastern Turkic kaganat. Relics of that period are studied poorly and presented by materials of only several mounds.

In Altai a relics layer was distinguished, known under the name "Berel type", dated the 4th - the 5th centuries. The latest studies give the opportunity to enlarge the chronological limits for several centuries more.

Some mounds of necropolis Berel, studied during the last years, can be referred to the ancient Turkic time.

An interesting complex of an ancient Turkic epoch, which consisted of plenty of stone statues, placed at the eastern side of right-angled fences was found not far from lake Sarykol in the Shyngystau mountains in the Abai region. Here, at the bottom of one of the statues, it was found a buried treasure, which consisted of a gold jug, golden and silver stripes for ceremonial clothes, iron spear-head, armour-clad plates and articles of horse equipment - stirrups, bits and belly-band buckles.

Materials of the Middle Ages epoch present undoubted interest in terms of chronological and ethno-cultural relics attribution of early Turks, populated the territory of the Kazakh Altai, because the Kimaks antiquities of the 9th - 10th centuries were studied quite well, but proper ancient Turkic cultural complexes were studied extremely poorly.

According to the Narrativnyi sources, tribes with nomadic way of life inhabited the Upper Priirtyshye at the end of A.D. the 1st century, known in the Arabic-Persian sources under the common collective name "Kimakis", who

formed the Kimaki tribal union.

There exists a genealogic legend about the origin of this people, according to which some ancestor of Kimaks by the name of Shad appeared on the Irtysh after his quarrel with senior brothers. Some explorers think that the legend reflects real events, which happened in the middle of the 7th century.

According to the conception which is available now, the Kimaks, having won the political supremacy in the upper reaches of the Irtysh, formed a big ethno-political union. The capital of the Kimakis state was somewhere on the Irtysh, where the caravan ways directed from the Middle East. were described in the works of ibn Bakhra, al-Idrisi and Gardizi. The places of the Kimakis' settling were situated easterner of the Irtysh.

The Kimakis' relics of the upper and middle Priirtyshye are displayed by mound burial grounds. All complexity of ethnic composition of Kimakis' political union reflected in the variety of a burial ritual of the Middle Ages population from the upper Priirtyshye.

The so-called long mounds were widely-spread with the Kimakis, when several burials were situated under one embankment, which stretched on the north-south line.

The significant number of burials was accompanied by a horse burial.

Burials of cremated people remains were stated at the necropolis near village Zevakino, they were accompanied by armoury and life things. Burials with corpses' burning are few, so in terms of ethno-cultural attribution they display a special interest.

The burial stock of the Kimakis' relics consisted mainly of armoury and horse equipment articles, in the least degree of labour instruments. Knives, whetstones and bushy axes-hatchets can be referred to the most widely-spread. An armoury was presented by iron straight broadswords and a bit curved swords, spears, numerous three-bladed and three-edged-bladed arrow-heads, more seldom of rhombic in section. In single cases bone arrow-heads could be met.

Remarkable works of arts and crafts were evidence of the Kimakis' high culture, ornamental compositions of vegetable and zoomorphic motives.

In this connection, silver sword sheath decorations from the Zevakino burial mound are of great interest, they were studied by F.KH. Arslanova in 1970 of the last century. On the sheath point there were pictured two men in long-flapped gowns with long sleeves, one of whom was playing some cord instrument and on the fastening of a sword-belt a remarkable scene was displayed - a man in the lotus pose from both sides of whom heraldic paintings of geese were placed.

The Kimaki's light cavalry was very famous, it was armed with complicated by composition reflexible bow and a bit curved sword with feigned crossing as well as the tactics of a horse fight, invented by them.

There is no detailed description of the kimaks' public life and structure of state power in written sources. It is known that the tsar had the name of kagan, the caste of the military existed. In the genealogic legend about Kimaks, slaves and free common people were mentioned.

The Kimakis people worshipped the nature element. According to the data of Gardizi, the Kimakis rendered respect to the river Irtysh, respected it and told that the river was the Kimakis god. They considered dragon as a spirit of river, so in mythology - figurative and arts and crafts, the motive of fish, dragon, snake and other species of water pantheon took a significant place. A Runic sign on the bronze mirror from the Zevakino burial place tells us about the population speaking the Turkic language of the upper Priirtyshye of the 9th-10th centuries, at least in that part which left so-called long mounds.

In the science there wasn't made an attempt yet to retrace the culture of medieval Naimans in terms of archaeology, an ethnic kernel of which was in the Kazakh Altai, in the upper Irtysh basin. It is quite possible that some part of medieval relics undoubtedly referred at present to the Kimakis' tribes, can be left by the Naimans of the 11th-the 13th centuries (even earlier) i.e. during the period of their ethnopolitical consolidation and complicated relationships with the neighbouring tribes and state formations, but in confessional relation not yet connected with a deep process of islamization.

ROCK GRAPHIC ART OF ANCIENT PEOPLES

Rock drawings - scribbles, performed with a raddle and petroglyphs, marked or scratched, carved on the stone surface refer to the most all continents.

This is the most universal historical source on the history of culture of different times and peoples during the last years. It began to draw attention of explorers, engaged in solving problems of the reconstruction of ancient peoples' outlooks, but with it resulting in acute discussions due to the imperfection of methodical and methodological principles of analysis.

In the Kazakh Altai rock imprints, referred to different periods of the Stone Age, were not revealed yet, though it is not excluded that they could be discovered in the future. The main mass of graphical relics is dated by the

bronze century, while within the limits of this historical epoch it was a success to distinguish the earliest and the latest.

The series of paintings in raddle, drawn mainly on the surface of coarse-grained grey granite is known in the upper Irtysh - Smolyanka, Bukhtarma, Manat, Zhantas, Sartymbet and others.

The most significant relic of the graphical art of the paleometal epoch (the end of the 3rd-the beginning of the 2nd centuries B.C.) are symbolic signs, drawn with raddle on walls and Akbaur grotto ceiling, situated in 3 km to the north-west of the Besterek village of the Ulan region.

The main semantic loading is performed undoubtedly by signs by themselves - crosses, triangulars, zigzags, broken lines, dots,

rectangles and others, which are concentrated around portrayals of several anthropomorphic figures and cone like dwellings, and also of turned over he-goat's figure and a vehicle with a pole and two entire disc like wheels. A part of pictures on the left from the grotto entrance disappeared, nevertheless all grotto signs, while interpretation of their sense contents is necessary to consider them as a common graphic and ideographic text, drawn on the rock surface once only, may be during the performance of some calendar cycle of ritual-rite actions on the ground in front of the grotto. Thus, the key to the sense decoding of symbolic signs is in drawings themselves, but they should be considered in the context of nature surroundings and of architeonics of a grotto itself, which has a hole in the ceiling.

A great number of wild and domestic animals drawings and people with different life articles, armour, as well as symbolic signs - solar, tamgo like, which were often united into many-figured sense compositions, connected with hunting, ritual, battle actions and other notions.

Petroglifs of an early iron century are characterized first of all by a peculiar dynamics and originality of the Scythian-Siberian feral style, though on the surface of solid rocks it is very difficult to draw pictures of rolled up predators and of other impressive elements. Nevertheless, among Meiemer and Kulazhurga petrogliphs, there were clearly distinguished

deer figures standing on the hoof tips with horns thrown back, with emphasized eyes, ears, withers or the picture of an eagle with a head turned back, as on golden pendants from the early Saxes Shilikinsk mounds. Quite often, the accumulation of rock drawings of different times are dated to the territory of big and different times necropolises, situated in convenient for life activity sites, that it is sometimes a success to synchronize them with materials of burial relics.

In spite of the fact, that in the epoch of the early Middle Ages, the territory of Eastern Kazakhstan was in the epicenter of the most important ethnopolitical events, connected with the formation of ancient Turkic states and the availability of a great number of mounds and stone statues, rock engravings of proper Turkic katafrakts and horse standard-bearer are met, for example, in comparison with Semirechye, but more rarely. Single horse pictures with banners are stated in the surroundings of the Bozambai village.

Thus, rock pictures of Eastern Kazakhstan, according to the subjects, performance technique, repertoire and due to all other parameters enter into the circle of graphic relics of wide and central-asian region, and besides, emphasizing common character of cultural-genetic processes, an ideological-world outlook development of graphic canons and styles, eurasian peoples' creative activity on the whole, throughout many centuries.

THE ALTAI KAZAKHS - ANCESTORS OF ANCIENT CULTURES

The Kazakh layer of the Altai culture, as a times connecting thread, brought the main components of the nomadic cultural complex formed in Eurasia in the bronze century in a materialized kind to our quickly changing time, preserving under it an aroma of the steppe absinth and freshness of mountain valleys.

The steppe civilization, with its many-faceness,

characterized by a cattle-breeder's life activity (not only of a shepherd or knight, mailed in an iron armour and rushing along steppe spaces, but also of town, fortresses, caravanserais, villages' creator, craftsman, jeweller, torevt and so on), created the most firm adaptation mechanism to a nature-ecological niche, and corresponding to its economic-cultural type.

So, several peculiarities of harmony with

nature, behavior norms, world perception and religious outlooks and many other life values of nomadic people, embodied in masterpieces of arts and crafts, articles of daily life, horse decoration, clothes and the Kazakh decorations.

Any thing, be it a ceremonial belt - kise, woman earring with a pendant, incruited with a precious stone, a ceremonial horse harness or zerger's instrument, undoubtedly finds similarities in relics of ancient and medieval nomads of this and neighbouring regions. In this regard, an exceptional interest is displayed by a specific ornament of thick felt symmaks, typical only for the Altai Kazakhs - naimans, and kerei with symmetrically arranged ramified sprouts, receding into berel-pazyryk antiquities of the Altai sub-region, shown by patterns on thick felt carpets and saddle covers. Or a-saddle, which got the name "naimanskoye" with the Kazakhs, has a very high a bit concaved front pommel with widely expanded base.

A tymak, for example, with the Altai Kazakhs shows the development line of a similar head dress of a pazyryk pattern of the 5th – 3th centuries B.C., remaining to our days without significant modifications.

The traditional occupation of the Altai Kazakhs, having a local specific character, is considered to be woodworking, the development of which, in many respects, is stipulated by plenty and kind variety of this raw material in all times. Judging by materials of the Berel mounds for rulers and common mounds, a particular development was reached during Scythian-Saxes epoch, with cattle-breeding peoples of the Kazakh Altai. Thus, various ethnographical material from Eastern Kazakhstan is evidence of many-planned cultural phenomena of the kazakh layer, its root deepness and undoubtful cultural succession between ancient and modern peoples of Altai.

CONCLUSION

Due to a specific geographical location of the Kazakh Altai, in the centre of Eurasian continent, at the crossroads of cultures and migration ways, and besides, a favourable natural-landscape conditions for people's activity, here, at the dawn of human history, hunters' and gatherers' cultures were developing, gradually grown into an epoch of neolith and producing an economic-cultural type.

In the bronze epoch, Eastern Kazakhstan became one of the most powerful in the Old World centre, providing the metallurgical production with products and raw materials owing to the discovery of immense copper and tin resources. The role of the Kazakh Altai in the development of producing forces and ethno-cultural processes in the region as well as in contiguous territories was apparently significant but was not yet comprehended.

In an early iron century, at the territory of

Eastern Kazakhstan, the formation of early Saxes cultural complex took place, displayed by such relics as Kurtu, Maiemer, Shilikty, Zevakino and by others. The next period is characterized by an extraordinary activity of steppe state formations and empires, a particular upsurge of the artistic culture and the increase of global ethnocultural phenomena, especially at its completing stage. The most striking relic of that stormy time was Berel.

In the epoch of early Middle Ages, the Kazakh Altai was a part of the consolidation zone of different ethnic forms, the formation and collapse of ancient Turkic empires.

Saturated with various events in its history of many-thousands, the region of the Kazakh Altai experiences a rapid economic and cultural upsurge at the present stage of its development, and becomes the most important chain in geopolitical and integrational relationships of Kazakhstan and Central Asia.

